BURGERSCHAPSSFEREN

Een antropologisch onderzoek naar de vorm en betekenis van microsferen van burgerschap van jongeren.

Marjolein Hooiveld
Universiteit Utrecht
Augustus 2009

BURGERSCHAPSSFEREN

Een antropologisch onderzoek naar de vorm en betekenis van microsferen van burgerschap van jongeren.

Marjolein Hooiveld

Deze Masterthesis is ingediend ter afronding van de MA opleiding 'Cultureel Antropologie: multiculturalisme in vergelijkend perspectief' aan de Universiteit Utrecht.

Afstudeerbegeleider: dr. Diederick Raven

Universiteit Utrecht
Augustus 2009

Illustratie voorkant: *Rupsje nooitgenoeg* door Eric Carle

Dankwoord

Trouwe deugden

Trouw, een onmisbare deugd.
Vrij, begeerlijk en liefdevol.
Een trouwe deugd aan het verleden,
een uitnemendheid voor de toekomst.

Het zou mooi zijn als mijn onderzoek en deze masterthesis bijdragen aan een samenleving waarin oude en jonge generaties toenadering kunnen vinden in een algemeen gedeelde moraal. Het is in de toekomst een grote uitdaging om met behulp van dialogisch burgerschap de deugd 'trouw' te laten opbloeien in burgerschapssferen. Trouw is een van de deugden die vooruitlopen op het besef dat iedereen zijn of haar verantwoordelijkheid draagt voor het eigen handelen en het eigen lot. Ik hoop mijn lezers geïnspireerd te hebben tot nadenken over zijn of haar verbondenheid met jongeren en hoop dat zij in staat zullen zijn om met behulp van het navertellen van kleine, persoonlijke herinneringen uit het verleden de invulling van burgerschapssferen in de samenleving in de toekomst te verrijken.

De goede manier van samenleven gaat tegenwoordig niet meer alleen gepaard met nieuwsgierigheid. Steeds vaker bevinden jongeren zich in onvoorspelbare situaties. Dit leidt tot gevoelens van onrust en onzekerheid. Deze onrustgevoelens en gevoelens van onzekerheid zijn in de huidige samenleving begrijpelijk. Echter, nieuwsgierigheid is wenselijker voor de toekomst. Deze masterthesis is niet bedoeld om vragen over burgerschapssferen uit het verleden, het heden of de toekomst te beantwoorden, maar om daarover vragen op te roepen en discussies over burgerschapssferen te doen opleven. Ik hoop dat ik mijn lezers nieuwsgierigheid heb gemaakt en hoop dat mijn verhaal bij velen leidt tot *eye-openers.* Het is mij hierom te doen geweest.

Mijn verbondenheid bij dit onderzoek reikt verder dan ik ooit had kunnen denken. Ik ben sterk betrokken met en geïnteresseerd in de leefwereld van jongeren. Ik hoor net als hen thuis in de jongerenwereld. Hoe de onderzoeksgroep precies verbonden is met mij en mijn persoonlijkheid laat ik echter liever aan de verbeelding van de lezer over. Ondanks dat mijn leeftijd over niet al te lange tijd de jongerenwereld ontstijgt, hoop ik nog lang op andere manieren verbonden te blijven met jonge generaties.

Het gaat voorbij mijn vermogen en de ethiek van antropologisch onderzoek iedereen met naam en met toenaam in deze proloog te bedanken voor de hulp die zij mij hebben geboden tijdens het onderzoek en het schrijven van deze masterthesis. Toch mogen een aantal personen niet ontbreken

in deze proloog. Natuurlijk bedank ik in de eerste en belangrijkste plaats alle jongeren die op een of andere manier betrokken zijn geweest bij het onderzoek. Zij hebben mij deel gemaakt van hun interessante, spannende en toegewijde visie op onze hedendaagse samenleving en de vorm en betekenis die zij hier als jonge burgers aan willen en kunnen geven. Ik bedank ook Catalina, mijn schoonmoeder, voor haar 'filosofische' gesprekken en waardevolle commentaren. Niet te vergeten bedank ik ook mijn mastergenootjes voor al hun geruststellende en lieve woorden. Tot slot ben ik drie personen mijn bijzondere dank verschuldigd. Zonder hen had ik deze masterthesis niet kunnen meesteren.

Diederick Raven, voor zijn inspireerde begeleiding.
Mijn moeder, voor haar onvoorwaardelijke moederliefde.
Mijn verloofde Daniël, voor zijn eindeloze geduld en grenzeloze liefde.

Proloog

Met argusogen bekijken twintig paar ogen mij van top tot teen. Vanuit de deuropening zoek ik naar een geruststellend paar ogen dat mij verwelkomd. Diepe zuchten en zachte kreten vullen de stilte. Ik bekijk hun kleding, schat hun leeftijd, luister naar wie er het meest aan het woord is, ruik de geuren en proef de sfeer om mij heen. Ik waan mij nu in het iets wat 'etnografisch veldwerk' wordt genoemd en gebruik een methode dat wij antropologen 'participerende observatie' noemen.

Als antropoloog wordt je geduld vaak op proef gesteld. Het is soms lang wachten op een bepaalde ontmoeting, een specifiek persoon of de juiste sfeer. Mijn vertrekpunt lijkt in weinig opzichten op de plek waar ik mij aan het eind van de veldwerkperiode bevond. Deze proloog is bedoeld om kort te schetsen welke overwegingen ik heb gemaakt op de momenten ik voor de keuze kwam te staan welke jongeren deel uit zouden moeten maken van dit onderzoek en welke jongeren niet.

Op de muur pal tegenover de deur van het klaslokaal hangt een wereldkaart. Op de tenen van mijn gympen stap ik de drempel van het klaslokaal over. Niet veel later klinkt er geroezemoes. De verschillende gezichten kleuren de ruimte van het klaslokaal. Een meisje met een rood kleurig hoofddoekje zwaait ongeduldig met haar hand. "Wat komt u doen mevrouw?" Haar blonde buurman vraagt daarop vervolgens met een hoog stemmetje of ik soms de mevrouw ben die hen iets komt vertellen over Fair Trade, het thema waar de klas en ik de komende vijf weken aan zullen werken.

Basisschool de Wereldwijzer in Den Haag heeft als eerste basisschool in Nederland in 2008 het predicaat 'wijde wereldschool' ontvangen van Stichting De Wijde Wereldschool. Bij mijn bezoeken aan de school heb ik mijn antropologische vaardigheden heel beperkt kunnen tonen. Voor de vierentwintig kinderen in de klas bleef ik een lerares, een mevrouw naar wie zij luisterden en naar wie zij tegenop keken. Natuurlijk had ik door meer bezoeken het vertrouwen tussen mij en de kinderen kunnen opbouwen. Echter, ben ik als antropologe onvoldoende in staat om de effecten van wereldburgerschap op deze school op een goede manier in verband te brengen met de sociale, culturele en economische achtergrond van de kinderen. Daarnaast is wereldburgerschap op deze school nog volop in ontwikkeling. Op dit moment is het te kleinschalig om daadwerkelijk op een daadkrachtige manier onderzoek te doen naar de effecten van wereldburgerschap op jonge burgerschapssferen. En om deze jonge burgerschapssferen was het mij vanaf het begin tot het einde van mijn onderzoek, te doen geweest.

De gesprekken met de leerlingen hebben mij geïnspireerd tot nadenken over de discussie in de samenleving over de goede manier van samenleven. Burgerschapsvorming bij jonge mensen verdient

in de toekomst aandacht in het morele discours in de samenleving. Op dit moment wordt vaak van jongeren beweerd dat zij behept zijn met slechte karaktereigenschappen. Dit is een van de oorzaken van de verwijdering tussen oude en jonge generaties. Ouderen en jongeren kunnen moeilijk toenadering vinden in het morele discours omdat zij zijn grootgebracht in onvergelijkbare samenlevingsvormen. Jongeren kunnen zich tegenwoordig maar moeilijk verbeelden tot herinneringen aan het verleden van oudere generaties. De aanwezigheid van deze verwijderingen tussen ouderen en jongeren heeft mij in de laatste drie maanden van mijn onderzoeksperiode geïnspireerd om vanuit de leefwereld van zichtbare en onzichtbare groepen jongeren in de samenleving op zoek te gaan naar de vorm en betekenis van microsferen van burgerschap.

Mijn aandacht ging in dit stadium van mijn onderzoek uit naar jongeren van wie de manier van samenleving zichtbaar is voor medeburgers in de samenleving. Met open armen werd ik ontvangen door politieke jongerenorganisaties en jonge vrijwilligers. Deze groep jeugdige burgers is erg trots op zijn manier van samenleven en ze zijn erg bereid hun perspectief op burgerschap te delen met medeburgers. Toen ik de burgerschapssferen van deze groep jeugdige burgers beter leerde kennen, was het een kleine stap om jongeren die in een georganiseerd verband zichtbaar zijn, te benaderen. Ik ben daarom vele malen op bezoek geweest bij debatten, evenementen en manifestaties van jongeren door heel het land. Door mijn leeftijd en mijn voorkomen heb ik mijn rol als onderzoeker tijdens deze bijeenkomsten altijd kunnen verbergen. Vervolgens werd ik nieuwsgierig naar jongerengroepen die in mindere mate zichtbaar waren bij de maatschappij en de politiek. Ik besloot daarom om in verschillende jongerencentra avonden door te brengen met deze jongeren. Tussen mij en deze doorgaans hechte groepen jongeren was na enkele weken voldoende vertrouwen opgebouwd. Door mijn voorkomen en mijn open en nieuwsgierige houding waren deze jongeren bereid om mij deel te maken van hun manier van samenleven. Het was op dat moment nog een redelijk grote stap om de groep jongeren te bereiken, die zich in de samenleving niet in een georganiseerd verband maar als individu beweegt in de samenleving. Als je deze jongeren wilt vinden, zul je in de alledaagse handelingen voortdurend je zintuigen op scherp moeten zetten. Deze jongeren bewegen zich gewoon om ieder van ons heen in de samenleving. Toch zijn zij voor het politieke beleid en oudere generaties vaak onzichtbaar. De muur die deze jongeren vaak om zich heen bouwen, maakt hen onzichtbaar voor de samenleving. Deze muur kan verdwijnen als deze groep jeugdige burgers met respect, oprechte interesse en vooral op een positieve manier wordt benaderd. Voor wie deel wil uitmaken van de microsferen van burgerschap van deze jongeren en hun manier van samenleven wil begrijpen, hoop ik dat mijn onderzoek een inspiratie kan zijn.

De rol van een antropoloog is om beroering te ontwaren, lang voordat de zintuigen geprikkeld worden.

Ik hoop dat ik deze taak in dit onderzoek goed heb vervuld.

Marjolein Hooiveld

Inhoudsopgave

Inleiding Stille wateren, diepe gronden……..…….....9

Hoofdstuk 2: Toenadering tussen generaties…….…….....20

§ 2.1 De verknipte moraal…….…….....24

§ 2.2 Microsferen van burgerschap als basiskamp…….…….....35

Hoofdstuk 3: De kunst van moraliseren……..……..…….……42

§ 3.1 Verordonneren van de moraal…….....44

§ 3.2 Wie heeft de wijsheid in pacht?……48

Hoofdstuk 4: De moraal in kleine deugden……..…….…55

§ 4.1 Een geregisseerde werkelijkheid …...…….…….…….....57

§ 4.2 De morele boodschap in een prikkelend verhaal……60

Conclusie……....…….63

Epiloog……..……...……...……67

Literatuuropgave……...70

Bijlagen

Bijlage 1: Specificatie onderzoeksopzet:onderzoeksmethoden en onderzoekspopulatie.....….....73
Bijlage 2: Geïnterviewde en geraadpleegde personen en instanties……..…….…...76

'Life is short, so break the rules, forgive quickly, kiss slowly, love truly, laugh uncontrollably, and never regret anything that made you smile. Twenty years from now you will be more disappointed by the things you didn't do than by the ones you did. So throw off the bowlines. Sail away from the safe harbor. Catch the trade winds in your sails. Explore. Dream. Discover.'

Mark Twain (1835 - 1910)

Inleiding

Stille wateren, diepe gronden.

> ‘*Generaties verkeren niet in gelijke omstandigheden, waardoor rechtvaardigheid in de zin van gelijke bijdragen in gelijke omstandigheden voor elke generatie niet of zeer moeilijk te bereiken valt. […] Begrippen als ‘verloren generatie’, ‘stille generatie’ of ‘protestgeneratie’ krijgen in hun onderlinge vergelijking van rechtvaardige behandeling een te tendentieuze, vooral retorische betekenis, omdat ze een te grote vereenvoudiging van de problematiek aanbrengen, hoezeer die vergelijkingen in het publieke debat ook mogen aanspreken.’*
>
> Schuyt, K. *Steunberen van de samenleving* 2006: 82-83

Mei 1968

Het leek wel oorlog toen ik in mei 1968 in Parijs uit het metrostation kwam. Overal brandende auto’s en oproerpolitie. Honderden joelende studenten renden voorbij en met een noodgang scheurden politiebusjes daarachter aan. Het was een chaos! Ik wilde schuilen in een portiek, waar de politie mij finaal in elkaar sloeg. “Het was mijn eerste kennismaking met Parijs”, vertelt Hans Brinkman, voormalig galeriehouder uit Amsterdam. Parijs stond op zijn kop. Maar niet alleen Parijs. Wereldwijd roerde zich eind jaren zestig de protestgeneratie. Van Black Power in Amerika tegen racisme en onderdrukking, tot de Praagse Lente in Tsjecho-Slowakije met als doel een menselijker socialistisch systeem. Overal klonk kritiek op de algemene gezagsverhoudingen en de nieuwe generatie vocht voor meer openheid. [...] Reinier Flaes, medewerker van Nederlandse Ambassade, vertelt dat er in eerste instantie veel sympathie was voor de studenten. Maar gedurende die meimaand lieten ze de studenten eindeloos praten op televisie, en al dat gepraat, terwijl de rellen en de onlusten maar doorgingen, werkte in hun nadeel. De steun en het begrip voor de studenten nam af. […] Het bleef hangen bij praten, zonder dat concrete besluiten werden genomen. Het verwaterde al na een aantal dagen. Het was een generatie die van het gedonder afwilde, maar niet wist wat ze dan wèl wilden.

Een fragment uit Andere Tijden (22 mei 2008) *Dollen in Parijs*

In vergelijking met de luidruchtige studentenprotesten van 1968 voeren jongeren in 2009 eerder een stil protest. De oorzaak van het oproer in de jaren zestig was gelegen in het feit dat jongeren oude paternalistische en hiërarchische machts- en gezagsstructuren open probeerden te breken. Hun roep om democratie werd hoe langer hoe sterker voor jongeren een norm. In het bijzonder gold dat zij de legitimatie van het politieke bestuur niet meer als natuurlijk accepteerden. De jeugd kwam steeds vaker openlijk in verzet tegen het conservatisme van de samenleving en de politieke zuilen waar men deel van uitmaakte. De jeugd hoopte als burger invloed te kunnen hebben op de manier van samenleven. Zij vormden een generatie die begaan was met de samenleving en zich sierde met idealisme.

De groeiende mondigheid van de jonge generatie ging gepaard met de opkomst van het liberalisme. De oorsprong van deze politiek-maatschappelijke stroming ligt in de achttiende eeuw. Dit was een tijd waarin individuen van grote vrijheden konden genieten en grote groepen burgers emancipeerde ten koste van de macht van de staat. Jonge generaties worden sinds deze tijd grootgebracht in een westerse samenleving die in het teken staat van een individuele manier van samenleven. Dit had tot gevolg dat burgers zich steeds vaker waanden in de rol van het *individu* en steeds minder betekenis verleende aan hun rol als *burger*. Dit betekende voor de manier van samenleven het begin van het einde van een verlies aan gedeelde burgerschapsgevoelens.

Door het ontbreken van een gedeelde moraal heeft de samenleving tot op de dag van vandaag te maken heeft met een solidariteitscrisis. Burgerschapsgevoelens gaan steeds meer uit van het nemen van verantwoordelijkheid voor jezelf en naasten. Men trekt zich daardoor steeds minder aan van medemensen of de (natuurlijke) omgeving[1]. Burgers zijn daardoor in afnemende mate bereidwillig om hun betrokkenheid bij de samenleving met idealen te associëren. Ook jongeren weten niet meer op welke manier zij invulling moeten geven aan een gedeeld verantwoordelijkheidsbesef. Deze gevoelens van onzekerheid worden bevestigd door een politiek beleid dat verzuimt om het goede voorbeeld te geven.

Naast de opkomst van de individuele manier van samenleven ondervinden oude en jonge generaties de laatste decennia in toenemende mate spanningen bij de morele overdracht. Een van die spanningen is gelegen in het feit dat jongeren door de jaren heen steeds minder bereid zijn kennis en ervaringen uit het verleden van oudere generaties over te nemen. De overgang van agrarische samenlevingen naar een individuele manier van samenleven heeft de rol van artisanale kennis grotendeels vervaagd. Dit betekent dat morele discoursen niet alleen meer teruggebracht kunnen worden tot de moraal van naasten. De moeizame toenadering tussen generaties zorgt niet alleen voor complexiteit bij de inrichting van burgerschapssferen, maar ook voor een toegenomen verantwoordelijkheid voor eigen handelingen en het eigen lot ten overstaan van medeburgers. Dit komt doordat jongeren in microsferen van burgerschap verbonden zijn met en in een bepaalde mate

[1] Diederick Raven spreekt in zijn boek *Globalia* over ‘natuurlijke solidariteit’ (Raven 2008: 102-104). Dit betekent volgens hem dat de mens deels gevormd wordt door de manier waarop zij omgaat met de ‘natuur’. Raven roept op de natuur als volwaardig partner te zien en, naast solidair met medemensen te zijn, solidair te zijn met de natuur. Hoewel het belang van natuurlijke solidariteit niet vaak genoeg benadrukt kan worden, is er in dit onderzoek voor gekozen in het bijzonder te verwijzen naar solidariteit tussen mensen.

afhankelijk zijn van burgerschapssferen van medeburgers. Al deze microsferen van burgerschap confronteren jongeren met een oneindig aantal meningen, opvattingen, opinies, ervaringen en beelden over een (vermeende) werkelijkheid. Doordat microsferen van burgerschap steeds vaker gelijktijdig een rol spelen bij de morele overdracht ontstaan spanningen tussen oude en jonge generaties over de betekenis van een algemeen gedeelde moraal in de samenleving. Jongeren worden in de huidige samenleving omringd door talloze burgerschapssferen waarin zij zich lang niet altijd herkennen.

De jeugd ziet het eigen leven vaak ver verwijderd van het leven van ouderen. Jongeren zien in hen steeds minder vaak een voorbeeld voor henzelf. Voor veel jongeren tel je als oudere burger niet meer mee. Dat de toenadering tussen generaties moeizaam verloopt, komt mede doordat oudere generaties in afnemende mate in staat zijn jongeren voor te bereiden op de huidige manier van samenleving. Jongeren hebben de afgelopen zestig jaar steeds meer mogelijkheden gekregen om hun leven naar eigen wens in te richten. Dit betekent onder meer dat jeugdige burgers naar gelang hun wensen zelf keuzes kunnen maken over datgene waar zij verbonden mee willen voelen. Jongeren kunnen hun leven naar eigen inzicht inrichten en zodoende de regisseur zijn van hun eigen toekomst. Echter, de individuele manier van samenleven en het nemen van eigen verantwoordelijkheden maakt jongeren vaak onzeker. Deze gevoelens van onzekerheid ontstaan doordat jongeren de ervaring en het voorbeeld missen om in te kunnen schatten welke gevolgen hun keuzes hebben voor de toekomst.

Er is geen gedeelde moraal die jongeren de weg wijst door het knooppunt van de vele microsferen. Het ontbreken van een zichtbare moraal leidt ertoe dat de jeugd zich vaker onzeker voelt over de juiste manier van samenleven. Door deze gevoelens van onzekerheid trekken jongeren zich voortijdig terug in door henzelf gecreëerde microsferen van burgerschap. De jeugd blijkt in afnemende mate in staat te zijn om burgerschapssferen in te richten die betekenisvol en herkenbaar zijn voor generaties om hen heen. De uitdaging voor de toekomst is daarom gelegen in het realiseren van een moreel discours waarin oude en jonge generaties toenadering kunnen vinden in een algemeen gedeelde moraal.

Een vergelijking tussen jongeren in 1968 en 2009 laat zien dat de houding van jongeren door de jaren heen onverschillig en passief is geworden. De jeugd kiest vaker voor een zekere afstand tot maatschappelijke problematiek en het morele discours. Hierdoor slaat hun strijd minder heftig neer op de samenleving. Door deze houding lijkt het alsof de samenleving jongeren niet boeit. Jongeren bruisen echter van pragmatische ideeën die opnieuw draagvlak kunnen bieden voor een algemeen gedeelde moraal. Ondanks dat de jeugd in afnemende mate openlijk in verzet treedt en haar stem laat horen, geeft zij te kennen zich wel degelijk zorgen te maken over de toekomst van de wereld om hen heen. De jonge generatie van 2009 is pragmatisch en ruimdenkend, maar spreekt zich minder snel uit. Jongeren zijn aldus in de huidige samenleving op een andere manier betrokken bij de samenleving dan dat jongeren dat in de jaren zestig waren. Bij het uiten van ongenoegen en onrustgevoelens over de huidige manier van samenleven kiest de jeugd steeds vaker zorgvuldig voor middenwegen. De jeugd van tegenwoordig heeft de bruisende strijd van de jaren zestig doen uitmonden in een kabbelend beekje.

Gedurende vier maanden heb ik onder jongeren tussen de zestien en vierentwintig jaar een antropologisch onderzoek gedaan naar de vorm en betekenis van jeugdige burgerschapssferen. Ik heb in mijn onderzoek getracht zichtbare en onzichtbare groepen jongeren te benaderen vanuit de leefwereld die voor hen betekenisvol is. In deze microsferen van burgerschap heb ik een rijke verzameling antropologisch veldwerk mogen ervaren. Deze veldwerkervaringen zijn aan de hand van theoretisch inzichten van sociologen, antropologen en filosofen gebundeld in de masterthesis die voor u ligt.

Nederland telt bijna 1,4 miljoen jongeren tussen de achttien en vijfentwintig jaar. De keuze om de jeugd aan antropologisch onderzoek te onderwerpen is een brede keuze geweest, waarvoor bewust is gekozen. Hoezeer het ook klinkt als een cliché, veranderingen van het sociale landschap beïnvloeden in de eerste plaats de jeugd. De keuze voor een brede groep jongeren is voortgekomen uit mijn overtuiging dat het merendeel van de jongeren ongeacht het milieu waarin zij zijn opgegroeid, voor dezelfde morele dilemma's staan. Daarnaast is door te kiezen voor een brede groep, getracht de objectiviteit te waarborgen op de momenten dat ik voor keuzes kwam te staan welke jongeren deel uit zouden moeten maken van dit onderzoek en welke jongeren niet. Tot slot lag de keuze voor een onderzoek naar burgerschapssferen van jeugdige burgers min of meer voor de hand. De jeugd van nu staat namelijk aan de vooravond van een nieuwe generatie. Over niet al te lange tijd zullen de jongeren die centraal staan in dit onderzoek verantwoordelijk zijn voor de morele overdracht. Bovenstaande in beschouwing genomen laat zien dat de toekomst een grote uitdaging wacht om jongeren met respect en oprechte interesse te benaderen. Het stuk dat voor u ligt is een poging hier een bescheiden bijdrage aan te leveren.

Een politieke roep om een opleving van het morele discours

Jongeren vormen in 2009 een generatie die moeilijk toenadering vindt tot oudere generaties. Hierdoor wordt een algemeen gedeelde moraal in de toekomst minder vanzelfsprekend. De toenadering tussen oude en jonge generaties hangt samen met een manier van samenleven waarin het morele discours kan herleven. Dit discours zal, ten gunste van het behoud van een wellevende samenleving, een andere conceptualisatie van de manier van samenleven voor moeten staan dan de samenleving op dit moment doet.

De politieke en maatschappelijke afzijdigheid van de jeugd bij de samenleving is de laatste jaren veel besproken in grotere politieke en maatschappelijke burgerschapssferen en kleinere microsferen van burgerschap. Om de maatschappelijke distantie die leeft onder de jeugd te laten verdwijnen, houdt de politiek vast aan bepaalde plichten, normen en waarden[2] die onder burgers

[2] In het publieke debat worden normen en waarden vaak in een adem genoemd. Toch hebben deze begrippen ieder een eigen betekenis. Waarden zijn oordelen gebaseerd op het idee over wat goed en slecht is: het is een algemeen geldende en gedeelde morele en politieke veronderstelling. Waarden zijn een moreel appèl op burgers en trachten daarmee het gedrag van burgers te sturen. Als deze waarden in regels worden vastgelegd kunnen we spreken van normen (Benhabib 2002: 107, Veugelers 2003: 1).

voorheen een eenheid konden bewerkstelligen. Door vooraf een richting in het moreel discours te kiezen tracht de politiek aan de burger het goede voorbeeld te geven. Dit zou een groot deel van de onzekerheden bij burgers over het 'burger-zijn' wegnemen. De zorg die aan deze maatregelen ten grondslag ligt is niet helemaal onterecht, maar is wel een te grote vereenvoudiging van de werkelijkheid. Door terug te grijpen op maatregelen die in het verleden dienst deden, slaat de politiek een weg in die niet aanzet tot een moreel discours, maar burgers in tegenstelling meer onzeker maakt. Dit komt doordat de politiek in haar beleid een retorische betekenis geeft aan de werkelijke oorzaak van een afnemende solidariteit en loyaliteit in de samenleving. De politiek grijpt terug op het beleid van het verleden zonder daarbij de manier van samenleven in het heden voldoende in beschouwing te nemen. Deze retorische benadering in het beleid is te illustreren met de lancering van het handvest 'verantwoordelijk burgerschap'.

> *Het is 2 juni 2009. Minister ter Horst lanceert vandaag, namens het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in het kabinet Balkenende IV, het handvest 'verantwoordelijk burgerschap'. In het handvest wordt een pleidooi gehouden voor het behoud van de waarden 'respect' en 'tolerantie', worden burgers aangespoord om maatschappelijk en politiek betrokken te zijn bij de samenleving en wordt hen gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor de gevolgen van hun eigen handelen (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2009).*

Het stimuleren van politieke en maatschappelijke betrokkenheid bij de samenleving behoort tot de historische wortels van het politieke beleid in Nederland. Het handvest 'verantwoordelijk burgerschap' impliceert dat de overheid in overleg met burgers wil komen tot een nieuwe conceptualisatie van de manier van samenleven, dat zij verantwoordelijk burgerschap noemt. Het handvest roept op verbondenheden tussen burgers te herstellen en te intensiveren. De politiek geeft daarmee aan dat zij het van belang acht dat burgers, in ruil voor een democratische machts- en gezagsstructuur, in meer of mindere mate betrokken zijn bij de samenleving.

Wanneer een bepaalde term geïntroduceerd wordt mag men veronderstellen dat er behoefte aan bestaat en dat het begrip een bepaalde leemte opvult. Blijkbaar verwijst het begrip 'verantwoordelijk burgerschap' naar een nieuwe ontwikkeling die voorheen nog niet kon worden benoemd. De politiek legt de verantwoordelijkheid voor het creëren van een algemeen gedeelde moraal opnieuw neer bij de burger. Het is echter in de huidige samenleving niet meer eenvoudig om je als burger verbonden te voelen met medeburgers.

Burgers voelen zich in afnemende mate verbonden met medeburgers doordat de publieke ruimte uiteen is gevallen in microwerelden of, zoals de socioloog Andreas Wimmer het noemt, verschillende discoursen (Wimmer 2002: 39). Dit is mede een consequentie van de individuele manier van samenleven waarin jongeren vandaag de dag grootgebracht worden. De socioloog Veugelers onderstreept de gevolgen van deze individualistische samenleving door een onderscheid te maken

tussen aanpassingsgericht, calculerend en kritisch democratisch burgerschap, waarbij de eerste twee het grootste draagvlak vertegenwoordigen in de huidige samenleving (Veugelers 2000). De aanpassingsgerichte burger is gedisciplineerd en sociaal betrokken, maar vindt zelfstandigheid relatief minder belangrijk. Hij houdt zich kalm zolang hij zelf maar niet te veel last heeft van de wereld om hem heen. De calculerende burger is echter gedisciplineerd en zelfstandig, maar vindt sociale betrokkenheid relatief minder belangrijk. De vraag *"wat heb ik eraan?"* is voor hem kenmerkend.

Burgerschap geeft invulling aan de verhoudingen tussen burgers en de institutionele omgeving.[3] Een bepaalde mate van zelfstandigheid van burgers is daarbij een voorwaarde om een verantwoordelijk burger te zijn. Al jarenlang wordt vanuit de overheid geprobeerd burgers actief, kritisch en democratisch te maken. Voor de politiek behoorde het niet tot de algemeen gedeelde moraal dat burgers zich passief en afhankelijk opstelden. De politiek verwacht van haar burgers dat zij de individuele manier van samenleven onderschikt maken aan het belang van kritisch en democratisch burgerschap. De politiek doet daarmee een beroep op burgers dat op een gelijke manier retorisch aandoet als de boodschap in het handvest 'verantwoordelijk burgerschap'. Hoewel de verwachtingen van de politiek in het handvest hoog gespannen zijn, weten burgers zich vaak onvoldoende raad met de oproep van de politiek om het morele discours te laten herleven.

De vraag of de politiek goede bedoeling heeft bij het handvest 'verantwoordelijk burgerschap' is een retorische vraag. Natuurlijk is het van belang dat burgers verantwoordelijk zijn voor de manier van samenleven. Wel degelijk hebben burgers de plicht om misstanden van anderen kritisch te veroordelen, ook al zijn zij daar zelf maar deels schuldig of geheel onschuldig aan. Het in de huidige samenleving en bij de huidige manier van samenleven niet meer realistisch van burgers te verwachten dat zij op eigen kracht deze verantwoordelijkheid kunnen dragen. De politiek vraagt aan burgers zelf te beginnen met het geven van het goede voorbeeld. De vraag die dit verzoek oproept is, waar de burger het goede voorbeeld vandaan kan halen. Voor de jonge generatie speelt daarbij in het bijzonder de spanning mee, dat zij het goede voorbeeld steeds minder vinden bij oudere generaties.

Op grond van de vele gesprekken die ik met jongeren heb gevoerd stel ik dat de jeugd zich in beperkte zin verbonden voelt met medemensen en de samenleving. Eerder verlenen jongeren betekenis aan verbondenheden die in eigen microsferen van burgerschap ontstaan. Als de politiek jongeren vraagt verbondenheid te creëren met mensen die in eerste instantie niet behoorden tot de groep waarmee zij zich fysiek verbonden voelden, kan de politiek niet weglopen voor haar plicht om jongeren handvaten te bieden die hen helpen om deze gegeneraliseerde verbondenheid daadwerkelijk te creëren. Met het bieden van dergelijke handvaten kan de politiek mogelijk voorkomen dat jongeren zich tweederangsburgers voelen op het moment dat gevoelens van verbondenheid afnemen. Het bestaan of het ontstaan van het gevoel bij burgers dat zij in de steek worden gelaten

[3] Burgerschap kan rationeel gezien worden als het contract dat burgers hebben met de staat. Dit houdt formeel in dat iedereen gelijke rechten heeft (Wimmer 2002: 58). Burgerschap biedt burgers in ruil voor onder meer belastingen en beperkingen op de persoonlijke vrijheid, bestaanszekerheid, politieke vertegenwoordiging en lidmaatschap, gelijkheid voor de wet en toegang tot het economisch middenveld (Wimmer 2002: 101).

door de politiek, is volgens socioloog Schuyt een teken dat het politieke systeem niet meer voor iedereen of voor elke groep in de samenleving goed genoeg functioneert (Schuyt 2006: 62).

Door de aanwezigheid van een individuele manier van samenleven en het ontbreken van een daadkrachtig visie op burgerschapssferen voor de jeugd, blijft de roep om een opleving van het morele discours op dit moment relevant. Het ontbreekt in de samenleving echter aan een politieke elite die daadkrachtig het goede voorbeeld weet te geven. In plaats daarvan vraagt de politiek haar burgers om het goede voorbeeld te geven.

Ondanks de retorische betekenis in de boodschap van het handvest 'verantwoordelijk burgerschap' moet de politiek, op de voet gevolgd door oude en jonge generaties, in de toekomst wel degelijk een moreel discours kunnen realiseren. De basis voor dit morele discours is, zo wil ik stellen, een heropleving van een aantal deugden. Deugden spelen een doorslaggevende rol in alledaagse verbondenheden tussen burgers. Deugden aarden en groeien in morele grond en maken de betekenis van normen en waarden zichtbaar in de samenleving.

De filosoof Comte-Sponville meent in zijn boek *Kleine verhandelingen over de grote deugden,* dat de deugd 'trouw' een belangrijke voorwaarde is voor het creëren van gevoelens van verbondenheid met medemensen (Comte-Sponville 2008: 27-41). Deze deugd komt volgens deze filosoof voort uit het verleden en vormt daarmee het begin van de toekomst. Door de deugd 'trouw' kunnen individuen verbondenheden ervaren met naasten én medemensen. Comte-Sponville benadrukt daarnaast dat de deugd 'trouw' ten grondslag ligt aan het ontstaan van andere deugden zoals eenvoud, humor, bezonnenheid, compassie en edelmoedigheid. De deugd 'trouw' is een van de deugden die alleen kan blijven bestaan als kennis en ervaringen uit het verleden overgedragen worden op nieuwe generaties. Het is van belang om zich te realiseren dat generaties niet in gelijke omstandigheden grootgebracht worden (Schuyt 2006: 82-83). Dit heeft tot gevolg dat gevoelens van verbondenheid met de medemens en de samenleving tussen oude en jonge generaties verschillen.

De jeugd weet zich in haar alledaagse handelen niet altijd raad met de moraal die aan de deugd 'trouw' verbonden is. Anders dan eerdere generaties heeft de jeugd van tegenwoordig moeite zich verbonden te voelen met de medemens. Dit is het gevolg van de wereld waarin de jeugd wordt grootgebracht. De samenleving is de laatste decennia in toenemende mate complex en abstract geworden. Filosoof en opinieredacteur van Nrc.next Rob Wijnberg wijst in het artikel *Boeiuh is ons toverwoord, chilluh onze hobby* op 19 februari 2007 in het NRC Handelsblad, op de veelheid aan kanalen die jongeren dagelijks voorzien van informatie: "*Twintig televisiezenders, drie treinkranten, zes dagbladen, duizend tijdschriften en honderden televisieschermen in bus en tram bombarderen hun publiek non-stop met nieuws, opnies en achtergronden."* Dit heeft tot gevolg dat de geregisseerde werkelijkheid al snel niet meer gelijk geschakeld is aan de realiteit. Voor de jeugd is de werkelijkheid onder druk van het groeiende communicatie- en informatietijdperk, een gemanipuleerde werkelijkheid geworden. De eindeloze verschillende discoursen dragen verschillende meningen, opvattingen, opinies, ervaringen en beelden uit, die vaak niet uitblinken in objectiviteit. Hierdoor worden deugden onvoldoende of op een gemanipuleerde wijze aan jongeren voorgehouden. Jongeren weten niet waaraan of aan wie zij nog 'trouw', ofwel verbonden, kunnen zijn. Het is, als gevolg van een

voorgehouden werkelijkheid, voor de jeugd lastig de deugd ‘trouw’ deel te maken van hun microsfeer van burgerschap, laat staan dat zij deze deugd zichtbaar kan maken tegenover anderen in de samenleving. Gevoelens van onzekerheid zijn hierbij geen uitzondering en zeer begrijpelijk.

Meervoudige verbondenheid

Een samenleving kan niet bestaan als een algemeen gedeelde moraal tussen burgerschapssferen ontbreekt. Ondanks dat individualisering een grote rol speelt in de samenleving hebben individuen elkaar in alledaagse handelingen nodig. Men is in toenemende mate zelfs afhankelijk van elkaar. De samenleving wordt stevig beïnvloed door de financiële crisis die op wereldwijde schaal in het begin van 2009 losbarstte. Deze crisis is illustratief voor de gevolgen van een uit de hand gelopen individuele manier van samenleven. Deze financiële crisis blijkt een crisis van de manier van samenleven te zijn. Burgers hebben elkaar in dagelijkse handelingen in meer of mindere mate nodig. Een groep doemdenkers - ik behoor er toe - gaat uit van de vernietigende zelfdestructieve hebzucht van de mens die, zonder interventie van overheden, zal leiden tot een rampzalige uitputting van de aarde. De politiek en de burgers moeten beseffen dat meervoudige verbondenheden er in de huidige manier van samenleven toe hebben geleid dat de solidariteit en de loyaliteit in de samenleving afneemt.

In sociaal wetenschappelijke kringen heeft menig auteur zich gebogen over de vraag hoe een eenheid in de samenleving blijvend gevonden kan worden. Wimmer stelt bijvoorbeeld dat er gezocht moet worden naar een cultureel compromis, dat belangen van de politiek en de burgers met elkaar samenbrengt in de publieke ruimte (Wimmer 2002: 28). Het cultureel compromis heeft als uitgangspunt de nationale samenhang in stand te houden en de belangen van burgers die in een afgebakend gebied tot elkaar veroordeeld zijn te versmelten (Raven 2008: 187). Sinds de opkomst van het liberalisme en de moderne industriële samenleving is het cultureel compromis een dynamisch proces. Dit komt doordat deze nieuwe samenlevingsvorm onherroepelijk voortdurend veranderende omstandigheden met zich meebrengt. Deze veranderingen hebben onder meer betrekking op de veranderende samenstelling van de burgerbevolking, de groei van sociale vrijheden en de zichtbaar veranderende machtsverhoudingen tussen de politiek en de burgers.

In het publieke debat en in verschillende academische disciplines is aanhoudende aandacht voor de rol van de politiek bij de overdracht van de moraal op jonge generaties (Wimmer 2002, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2007, Gellner 1983, Anderson 1991, Benhabib 2002, Schiffauer en Baumann et al 2004). Het WRR rapport *Identificatie met Nederland* benadrukt bijvoorbeeld dat de overheid in de publieke ruimte een belangrijke articulatiemacht vervult in de totstandkoming van een algemeen gedeelde moraal (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2007: 55-57). De politiek houdt, volgens de meeste jongeren in dit onderzoek, echter onvoldoende rekening met de microsferen van burgerschap waarin jongeren vandaag de dag grootgebracht worden en door de jaren heen eigen normen en waarden ontwikkelen. In deze microsferen van burgerschap ontstaan verschillende discoursen waarin oude en jonge generaties betekenis verlenen aan burgerschap. Het resultaat daarvan wordt door de politicologe Fraser een

counterpublic genoemd (Fraser 1990: 61). In *counterpublics* groeien verbondenheden tussen personen binnen de microsfeer. Een cultureel compromis vraagt echter ook om verbondenheden met diegene die niet tot deze microsfeer behoren.

De spanningen die een samenleving bij de totstandkoming van het cultureel compromis ondervindt worden ook aangehaald door de socioloog Paul Scheffer in zijn boek *Het land van aankomst* (Scheffer 2008). Scheffer wijst op het feit dat het cultureel compromis in de natiestaat onder druk staat door de komst van migranten. Het is mijns inziens echter niet het cultureel compromis dat in de eerste plaats onder druk staat, maar de natiestaat in haar oorspronkelijke vorm. De huidige samenleving ontkomt niet meer aan de gevolgen van het tijdperk van mondialisering. In de samenleving moet men accepteren dat jouw beeld van de gewenste manier van samenleven kan verschillen met het beeld van de politiek en jouw medeburgers. Door scheidslijnen strak te houden blijft het cultureel compromis volgens de socioloog in stand en kan de natiestaat zodoende voortbestaan. Voor de toekomst blijft het echter de vraag wat de rekbaarheid is van de grenzen van de natiestaat. Een toename van verschillende belangen zal de totstandkoming van het cultureel compromis vertragen. Waar Scheffer vasthoudt aan een dikke notie van de natiestaat stel ik dat het juist van belang is in de toekomst een dunne notie van de natiestaat in het cultureel compromis als uitgangspunt te nemen. Een cultureel compromis dat geen ruimte maakt voor de diversiteit aan microwerelden en de natiestaat als uitgangspunt blijft nemen, zal vroeg of laat bezwijken aan spanningen tussen burgers. Deze masterthesis gaat over een soort van die spanningen, namelijk spanningen die ontluiken tussen oude en jonge generaties. Het is daarom in het licht van het stuk dat voor u ligt, zinvoller te spreken over een generationeel compromis dan over een cultureel compromis. Binnen dit compromis tussen de generaties spelen culturele, sociale en ethische verhoudingen in de samenleving een rol tegen de achtergrond van generationele verhoudingen.

Een nieuwe conceptualisatie van de manier van samenleven zal generationele spanningen ondergeschikt moeten kunnen maken aan een gelijke omstandigheid van formeel burgerschap. De politiek zal er in haar beleid op moeten toezien dat burgers formeel gelijke kansen krijgen. Daarnaast zal een generationeel compromis tussen burgers een gevoel van informeel burgerschap tot stand moeten brengen. Informeel burgerschap gaat over het delen van een gemeenschappelijk thuisgevoel. Hedetoft en Hjort noemen dit de ervaring van *belonging* (Hedetoft en Hjort 2002). Dat is volgens deze sociologen een affectieve dimensie waarmee individuen zich identificeren en naar verlangen op het moment dat zij niet op deze plaats aanwezig zijn. Informeel burgerschap gaat over verbondenheid met de plaats waar wij ons thuisvoelen, waar onze gemeenschap is en waar onze familie en geliefden zijn. Een samenleving die bruist van microwerelden kan alleen voortbestaan als het informele burgerschapsethos niet langer plaatsgebonden is. Het is daarom noodzakelijk op zoek te gaan naar manieren van samenleven waarin burgers zich op verschillende plaatsen thuis kunnen voelen. De antropoloog Ulf Hannerz noemt het resultaat van deze meervoudige verbondenheid, *bi-* of *multi-territorialization* (Hannerz in Hedetoft en Hjort 2002: 217-232).

In het verlengde van de aandacht voor deze meervoudige verbondenheid is er de laatste jaren vanuit onder meer de sociologie en de antropologie in toenemende mate aandacht geweest voor een kosmopolitisch burgerschapsethos. De socioloog Mark Juergensmeyer maakt in zijn artikel *The*

paradox of nationalism in a global world onderscheid tussen drie vormen van etnische politiek die de natiestaat in postmoderne tijd voor kan staan (Juergensmeyer in Hedetoft en Hjort 2002: 3-18). Politiek en burgers hebben volgens Juergensmeyer in de eerste plaats de mogelijkheid kosmopolitische processen te negeren en zich ervan af te keren. Deze situatie gaat vaak gepaard met een verlangen naar oude controlemechanismen en een heropleving van tradities van de natiestaat. Daarnaast kunnen politiek en burgers weerstand bieden tegen deze mondiale processen. En tot slot bestaat er een etnische politiek die juist in het eigen voordeel gebruik maakt van mondiale processen en meedeint op de golven van kosmopolitische burgerschapssferen. Kosmopolitisme is vooralsnog bij veel jongeren een oningevuld begrip. De jeugd van tegenwoordig negeert kosmopolitische processen omdat zij haar eigen plaats en eigen burgerschapsethos niet herkent in deze mondiale burgerschapssfeer. De jongeren die bij dit onderzoek betrokken zijn geweest ervaren vooralsnog intrinsieke weerstand op het moment dat kosmopolitische burgerschapssferen hun microsferen direct of indirect raken. Een burgerschapsethos dat geaard is op kosmopolitische grond gaat uit van verbondenheden met medeburgers die voorbijgaan aan formele en informele burgerschapsgevoelens in eigen microsferen van burgerschap. Om kosmopolitisch burgerschap in de toekomst een kans van slagen te geven, dienen jeugdige burgers geïnspireerd te worden om buiten hun microsferen van burgerschap verbondenheden aan te gaan. De grote uitdaging die de samenleving daarmee wacht, vat ik samen in het begrip ‘dialogisch burgerschap’.

Dialogisch burgerschap

Dialogisch burgerschap is een manier van samenleving die jongeren vanaf hun geboorte bijgebracht moet worden. Jongeren organiseren zich anno 2009, in tegenstelling tot oudere generaties, in microsferen van burgerschap die hun identiteit eerder bevestigen dan bevragen. Die ‘kleinschalige burgerschapssferen’ zijn evengoed als de bron, ook het product van sociaal kapitaal. Oude en jonge generaties staan voor een grote uitdaging om een burgerschapsethos te creëren dat dialogen tussen mensen kan laten opbloeien. De deugd ‘trouw’ is hierbij niet een te missen deugd. Door trouw te zijn aan iets of iemand ontstaan gevoelens van verbondenheid. Jongeren dienen in hun opvoeding geholpen te worden om zich verbonden te voelen met medeburgers. Bij deze opvoeding heeft de politiek een dubbele verantwoordelijkheid. De politiek zal de jeugd, als onderdeel van het proces van enculturatie, moeten helpen om dialogisch burgerschap te realiseren vanuit hun eigen microsferen van burgerschap. Binnen deze burgerschapssferen van de jeugd dient de interpretatie en de invulling van het morele discours bij de jeugd gelaten te worden.

Het verloop van het verhaal

Op de inleiding van deze masterthesis volgen drie hoofdstukken. Hoofdstuk twee begint deze reeks met een weergave van het ontstaan en het bestaan van een kloof tussen de politiek en microsferen van burgerschap van jongeren. De verwijdering tussen de politiek en de jeugd ligt ten grondslag aan de verwijdering tussen ouderen en jongeren in de samenleving. Een van de in het oog springende

gevolgen van deze verwijdering is dat de jeugd in afnemende mate betrokken is bij het morele discours en het realiseren van een algemeen gedeelde moraal. Desondanks is het voor het beperken van de negatieve gevolgen van de individuele manier van samenleven in de huidige samenleving noodzakelijk oude en jonge generaties te betrekken bij de totstandkoming van de algemeen gedeelde moraal. Ik heb daarom in dit hoofdstuk aandacht besteed aan het belang en de basisprincipes van de algemeen gedeelde moraal. Daarbij zijn de individuele manier van samenleven in de huidige samenleving en het bestaan van gevoelens van achterdocht en wantrouwen onder de jeugd ontwikkelingen die het morele discours vooralsnog tegenhouden. Tot slot is in hoofdstuk twee aandacht besteed aan de maatschappelijke en politieke betrokkenheid van jongeren bij de samenleving. Deze betrokkenheid geeft weer op welke manier jongeren hun microsferen anno 2009 gebruiken om invloed te hebben op de manier van samenleven.

In hoofdstuk drie is de kunst van het moraliseren in de huidige samenleving beschouwd. Zolang de jeugd in afnemende mate maatschappelijk en politiek betrokken is bij de samenleving zal haar stem ondervertegenwoordigd blijven in het morele discours. In hoofdstuk drie stel ik daarom dat het moraliseringdebat een andere richting inslaat.

In hoofdstuk vier is tot slot in beschouwing genomen op welke manier een algemeen gedeelde moraal de dominante sferen met minder machtige microsferen van burgers kan verbinden, ook en misschien wel juist op het moment dat zij geen inhoudelijke waarden delen. Het is noodzakelijk om een nieuwe conceptualisatie van de manier van samenleven te realiseren waarbij de solidariteit en loyaliteit tussen oudere en jongere generaties behouden blijft. Op dit moment wordt de totstandkoming van het morele discours onder meer tegengehouden omdat de politiek, oudere generaties en de media verzuimt om aan jongeren het goede voorbeeld op een daadkrachtig manier voor te houden. Ik sluit hoofdstuk vier daarom af met een verhaal waarin ik laat zien op welke manier dit morele discours in de toekomst gerealiseerd kan worden.

Hoofdstuk 2 Toenadering tussen generaties

"De jeugd van tegenwoordig houdt van luxe. Ze heeft slechte manieren, veracht alle gezag, heeft geen respect en praat als ze zou moeten werken. Jongeren spreken hun ouders tegen, kletsen in gezelschap, schrokken aan tafel (...) en tiranniseren hun ouders."

Socrates (470 v. Chr. - 399 v. Chr.)

"Men leunt, hangt en slentert. Men loeit, men brult, men kletst, jengelt en zeurt. Men beweegt niet, men wordt bewogen."

Langeveld, M.J. (1952)

Met een diepe zucht gooit Aryson zijn grijze werkkloffie, dat aan het begin van zijn werkdag als timmerman nog wit geweest moet zijn, over een van de acht houten krukken in de plaatselijke kroeg van Groesbeek. Hij ondersteunt met zijn ene hand zijn hoofd en plaatst zijn elleboog op de bar. Met zijn andere hand schudt hij stevig door zijn haren, waardoor het zaagsel langzaam op de grond dwarrelt. Hij ploft neer op de kruk waar zijn grijze vieze werkkloffie nu ook een veeg op zijn schoon aangetrokken beige linnen broek achterlaat. Aryson lijkt meer oog te hebben voor het omdoen van zijn gouden ketting, een erfstuk van zijn opa, die hij tijdens werktijd altijd zorgvuldig in het zijvakje van zijn tas bewaart. Zijn droge lippen verraden dat hij dorst heeft. Niet veel later staan er twee biertjes voor ons op de rand van de bar.

Voordat wij op deze voorzomernamiddag proosten op een gezellige avond heb ik Aryson kort gesproken over de telefoon. Ik heb zijn telefoonnummer gekregen van een collega-timmerman uit Weesp. Beide jongens houden van housemuziek en spreken geregeld samen af om naar housefeesten te gaan.

Als de avond gevallen is, stroomt het café langzaam vol met jonge mensen die na een week werken het begin van het weekend in komen luiden. Door een kier tussen de grijze muur en het Delfts Blauwe gordijntje voor het raam, zie ik nog net de schaduw van een fietser op oudere leeftijd die het café zo snel mogelijk voorbij lijkt te willen fietsen. Misschien de buurman die hem vorig weekend hoofdschuddend begroette toen hij op zaterdagochtend om zes uur thuiskwam na een heftige nacht op stap te zijn geweest.

- *'Ik denk dat de jeugd, wij dus, heel anders is dan in de tijd van mijn ouders en grootouders.'*
- *'Kun je uitleggen waarom je dat denkt?'*
- *'De jeugd van tegenwoordig heeft dezelfde dromen als eerdere generaties, ze hopen hetzelfde te bereiken en hebben dezelfde verwachtingen. Wat anders is ten opzichte van zestig jaar geleden, of eigenlijk al ten opzichte van eeuwen geleden, is dat het leven van jongeren nu onzekerder is. Als je in deze tijd jong bent moet je veel hobbels overkomen voor je iets bereikt hebt. Jongeren hopen net als tientallen jaren geleden dat zij goed werk kunnen vinden en zelfstandig kunnen leven, maar wij ervaren meer moeilijkheden. De wens is hetzelfde, maar de realiteit is helaas niet altijd zoals wij zouden willen. Zo is het leven in 2009 nu eenmaal.'*

De schuimkraag op zijn biertje is al snel verdwenen. Met zijn onderarm maakt hij zijn lippen droog en bestelt er nog eentje. De ietwat tengere barvrouw gooit haar telefoon opzij, springt van haar stoel en tapt voor haar enige klanten twee koude biertjes met een stevige witte schuimkraag.

- *'Ik begrijp soms niets van deze wereld. Waar de jeugd allemaal voor komt te staan is veel lastiger te begrijpen dan voor generaties die ons voorgingen. Dat weet ik zeker.'*
- *'Hoe bedoel je dat?'*
- *'Ik weet het omdat ik het zelf dagelijks meemaak. Mijn ouders bijvoorbeeld vinden al die keuzes een luxe voor jongeren. Zij zeggen dan ook vaak dat ik niet moet zeuren als ik weer eens te druk ben met van alles. Maar wat ik moeilijk vind is dat ik vaak moeilijk kan kiezen. Het werkt vooral heel erg op mijn zenuwen. Het is een soort druk. Ik denk dat jij dat toch ook moet voelen. Iedere jongere voelt die druk. Een druk om te voldoen aan de eisen van de samenleving en die eisen zijn veel echt strenger dan vroeger, hoor. Je bent nu asociaal als je geen werk hebt, maar een uitkering. En als je werk hebt en hard werkt voor je centjes, vinden ze het nog vreemd ook als je in het weekend even al je zorgen vergeet tijdens een heftige avond uitgaan. Er wordt vanuit gegaan dat wij alles kunnen, maar er is vaak weinig begrip voor de moeilijkheden die wij tegenkomen. Het klopt dat wij meer hangen, schreeuwen en schelden dan vroeger. Maar wat moet je anders doen als je sollicitatie voor de zoveelste keer wordt afgewezen.'*

Soms zou je het idee kunnen krijgen dat de negatieve klank die aan de uitroep 'de jeugd van tegenwoordig' kleeft alleen iets is van deze tijd. Niets is echter minder waar, zo blijkt uit de citaten van Socrates en Langeveld. Jongeren zijn in de ogen van oudere generaties, vaak baldadig. Ook zestig jaar geleden zal de jeugd zich weinig hebben aangetrokken van de mening van ouderen over hun gedrag. Wat echter de laatste jaren is veranderd, is dat jongeren zich tegenwoordig helemaal niet meer kunnen vinden in het beeld dat hun ouders van hen hebben. Zij bevinden zich anno 2009 steeds vaker in microsferen van burgerschap die hun identiteit eerder bevestigen dan bevragen. Daardoor herkennen zij zich in afnemende mate in de morele boodschap die hun ouders hun toespelen. De jeugd laat de betekenis van het morele discours en hun eigen aandeel daarin, gemakkelijk aan haar voorbij gaan. Waar jongeren decennia geleden nog afhankelijk waren van de kennisoverdracht van vader op zoon of van dorpsgenoot op dorpsgenoot, spelen voor jongeren anno 2009 andere kanalen een rol bij de betekenisgeving aan hun moraal. Jongeren mogen tegenwoordig overal iets van vinden en worden, mede door de groeiende communicatie- en informatietechnologie, continu verleid om na te denken over van alles en nog wat. De morele overdracht van oude op jonge generaties put niet langer enkel uit traditionele bronnen. Deze bronnen hebben de laatste jaren namelijk vele en sterke concurrenten erbij gekregen (Schuyt 2006: 304).

Om in de samenleving een algemeen gedeelde moraal te krijgen dienen generaties toenadering tot elkaar te vinden. Het feit dat oude en jonge generaties zich niet meer bewegen in dezelfde burgerschapssferen en daardoor te maken krijgen met andere morele discoursen, houdt toenadering vooralsnog tegen. Zij herkennen zich niet, of maar in beperkte vorm, terug in ervaringen, herinneringen en meningen van elkaar. Daardoor is een kloof tussen de jeugd en oudere generaties de laatste jaren onvermijdelijk gebleken. Als dit in de toekomst niet veranderd is dit zorgwekkend, omdat de jeugd in latere levensfasen in de morele overdracht moet voorzien.

De kloof tussen generaties is een van de in het oog springende gevolgen die voortvloeien uit de kloof tussen de politiek en microsferen van burgerschap van jongeren. De kloof tussen politieke gezagspatronen en burgerschapssferen op microniveau is de uitkomst van een historisch proces dat zich laat begrijpen als de overgang van traditionele samenlevingen naar industriële samenlevingen en van industriële samenlevingen naar de kennissamenleving of postmoderne samenleving[4] die sinds het begin van de 21ste eeuw bekend staat als mondialisering of *globalia* (Raven 2008: 3-17). Agraria is een traditionele samenlevingsvorm waarin kennis gebaseerd is op ervaringen die van generatie op generatie overgedragen worden. Dit betekent dat de rol van een gecentraliseerde politiek beperkt was

[4] Het begrip *postmoderniteit* is door de socioloog Anthony Giddens in zijn boek *The Consequences of Modernity (*1990) voor het eerst beschreven als een continuering en een radicalisering van de moderne tijd. De postmoderne tijd geeft individuen het recht en de mogelijkheden de eigenliefde en verlangens te volgen. Dit gaat gepaard met een toename van excessen en uitbuiting (Raven 2008: 186). Het gevolg hiervan ligt in het bijzonder gegeven in eenzijdige verrijking, concentratie van economische macht en uitbuiting van natuurlijke en menselijke hulpbronnen (Kunneman 1998: 89). De postmoderne tijd kan echter met het oog op het verlies van overdrachtskennis van oude op jonge generaties, ook gezien worden als een tijd die breekt met de moderne tijd.

en de verwijdering[5] tussen de politieke machts- en gezagsstructuren en de burger uitdijde. De moderne periode van de samenleving zoals wij haar anno 2009 kennen, begint met de industrialisatie en de daarmee samenhangende vorming van de industriële samenleving. Deze verandering van de manier van samenleven heeft onder meer tot gevolg gehad dat hiërarchische gezagspatronen die ten tijden van Agraria floreerden, over zijn gegaan in democratische gezagspatronen. De industriële samenlevingsvorm vereiste een ordeningspatroon in de vorm van een democratisch gestuurd gezag. Burgers waren vanaf die periode niet langer afhankelijk van hiërarchisch gestuurde kennis- en ordeningpatronen. De overdracht van artisanale kennis werd als gevolg van deze democratische samenlevingsvorm, vervangen door een centraal georganiseerd onderwijsprogramma. Daarmee probeert de politiek iedere burger formeel gelijke kansen te bieden. Doordat iedere burger formeel gelijke kansen kreeg ontstond er een druk om je als individu te specialiseren in een bepaalde beroepstak of op een andere manier uit te blinken in de samenleving. Deze druk heeft bij burgers geleid tot meer onzekerheid over het verloop van hun leven.

Burgers konden echter hun eigen leven inrichten naar eigen smaak. In 'oude' Griekse stadsstaten of dynastieën aan het einde van de negentiende eeuw kwamen burgers bijeen op pleinen om te vergaderen over belangrijke beslissingen die hen en hun eigen stad aangingen.[6] Het burgerschapsethos, als een conceptualisatie van de samenleving waarin burgers bestuurd worden maar tegelijkertijd als individu een belangrijke rol hadden in het bestuur, laat het begin zien van een periode waarin de rol van het individu steeds belangrijker is geworden. De industriële samenleving die zich vanaf 1800 gestaag heeft ontwikkeld, ligt dan ook ten grondslag aan de individualisering van de samenlevingsvorm zoals deze in de samenleving anno 2009 waar te nemen is. Op deze wijze ontstond algemeen stemrecht, wat ook door jongeren niet onopgemerkt bleef. Democratisering betekent voor hen ook in 2009, nog steeds de mogelijkheid voor burgers om invloed uit te oefenen op de manier van samenleven.

Het feit dat jongeren zijn grootgebracht in een democratische samenlevingsvorm, betekent niet dat zij ook de handvaten hebben om daadkrachtig invloedrijk te zijn. De individuele manier van samenleven heeft de meerderheid van de jeugd afhankelijk gemaakt van de noodzaak om burgerschapssferen op een kleiner niveau in te vullen en te beleven. In deze microsferen van burgerschap zijn zij in toenemende mate afhankelijk van maatschappelijke ontwikkelingen en dragen

[5] Bewust is gekozen voor het gebruik van het woord *verwijdering* in plaats van het woord *kloof*. Het woord 'kloof' geeft namelijk aan dat er een gegeven overbrugbaar geheel is. Het woord 'verwijdering' echter geeft aan dat het gat tussen de politiek en de samenlevingsvorm ongedefinieerd is als een gat of een kloof. In feite bestond er wel een kloof tussen de politiek en de burger, maar was deze ten tijden van Agraria (Raven 2008: 3-5) onderschikt aan de bestuurbaarheid van de lokale samenlevingen. De gecentraliseerde politiek speelde immers maar een heel beperkte rol in lokale, agrarische samenlevingen.

[6] Deze democratische samenlevingsvorm betekende niet dat iedere burger vertegenwoordigd was. Democratische stemrechten bijvoorbeeld waren voorbehouden aan burgers van het mannelijke geslacht. Vrouwen en slaven werden uitgesloten van publieke burgerschapssferen (Hurenkamp 2007). Dit betekende ook dat persoonlijke vrijheid, bestaanszekerheid, politieke vertegenwoordiging en lidmaatschap, net zo goed als gelijkheid voor de wet en toegang tot het economische middenveld, voor minder machtige groepen in de samenleving niet kon worden gegarandeerd.

zij verantwoordelijkheid voor het eigen handelen en het eigen lot. De microsferen van burgerschap waarin jongeren zich anno 2009 bewegen dienen in de toekomst zichtbaar te worden in een algemeen gedeelde moraal. De paragraaf die hierop volgt gaat in op de moeilijkheden voor jongeren om te leven met een verknipte moraal, waarin zij nog lang niet altijd toenadering kunnen vinden tot oudere generaties.

§ 2.1 De verknipte moraal

> *"Net zomin als degene die met een brief naar de stad wordt gestuurd iets met de inhoud van de brief van doen heeft, maar alleen met de overbrenging, net zomin als de boodschapper die naar een vreemd hof wordt gezonden, verantwoordelijk is voor de inhoud van de boodschap, maar alleen voor de correcte bezorging, precies zo moet de apostel enkel en alleen een trouwe dienaar zijn, en dat wil zeggen dat hij zijn opdracht vervult."*
>
> Kierkegaard, S. in Sloterdijk, P. *Sferen, bellen, globes* 2003: 807

Bovenstaande woorden doen misschien archaïsch aan, toch hebben zij naar mijn mening hun symbolische waarde in de huidige samenleving niet helemaal verloren. Als een van eerste existentialistische filosofen heeft Kierkegaard een aanzet gegeven tot een filosofie die de subjectiviteit van het individu in gedachtes en handelingen vooropstelt. Daarbij wordt het individu niet alleen handelingsbekwaam gemaakt, maar wordt hen ook een verantwoordelijkheid gegeven voor eigen daden en het eigen lot. De symbolische waarde om verantwoordelijkheden tussen burgers te verdelen is in de huidige manier van samenleven ook waardevol voor microsferen van burgerschap. Zoals de apostel in bovenstaande woorden enkel en alleen verantwoordelijk was voor zijn taak, zou de jeugd anno 2009 in de eerste plaats in staat moeten zijn verantwoordelijkheid te nemen voor eigen microsferen van burgerschap. De filosoof Peter Sloterdijk verwijst in zijn boek *Sferen, bellen, globes* echter naar de woorden van Kierkegaard met een cynische ondertoon (Sloterdijk 2003: 807). Volgens Sloterdijk beseft men zelden meer waar - en daarmee wijst hij op levenssferen- men zich bevindt. Hij noemt de manier van samenleven een levensdrift wat, als ik het goed interpreteer, zoveel betekent als een eigenliefde waarbij een gewenste levenssfeer na wordt gejaagd. Om aan deze levensdrift te ontsnappen keren burgers zich af van collectieve belangen en wantoestanden en vormen zij daarmee een samenlevingsvorm waarin individualisering centraal staat. Het gevolg hiervan is, zo stelt

Sloterdijk, dat verantwoordelijkheden niet meer te herleiden zijn naar een of enkele personen, maar worden gedeeld.

Toch wil ik stellen dat het in de hedendaagse samenleving van belang is levensdriften te controleren en dus verantwoordelijkheid te nemen voor eigen daden en het eigen lot. Daarmee is niet gezegd dat individuen zich in hun handelingen conservatief moeten opstellen. Men moet echter wel de reële gevolgen van het eigen handelen opnieuw onder ogen kunnen en willen zien. In de huidige manier van samenleven is het voor de jeugd niet eenvoudig verantwoordelijkheid te nemen, omdat de werkelijkheid waarin zij is grootgebracht een geregisseerde werkelijkheid is waar feit en fictie nauwelijks meer te onderscheiden zijn. Sloterdijk noemt dit de ''ontwerkelijking van de ervaring'' in het Filosofie Magazine van juni 2009. De noodzaak om verantwoordelijkheid te nemen verdwijnt, omdat het realiteitsgevoel bij mensen ontbreekt. Bovendien geldt voor jongeren in het bijzonder dat zij door het ontbreken van een realiteitsgevoel verward raken over de gevolgen van eigen handelingen voor henzelf en de medemens. In de levenssferen is het namelijk voor hen niet langer vanzelfsprekend wie voor wat verantwoordelijk is. De mens is een nabootsend wezen, waardoor de afwezigheid van een eenduidig publieke moraal gevolgen heeft voor de manier van samenleven. Waar oudere generaties elkaar op het niveau van de publieke ruimte nog konden herkennen en elkaar zodoende *nabootsten*, speelt voor jongeren anno 2009 mee dat zij hun gedrag nadrukkelijk spiegelen aan hun omgeving (Nelis en van Sark 2009: 37-39).[7] Het referentiekader van jongeren is daardoor, in plaats van de publieke ruimte, de microsfeer van deze jongeren. Alvorens gesproken kan worden van een algemeen gedeelde moraal zullen verschillende belangen en basisprincipes, die kenmerkend zijn voor deze microsferen, zichtbaar moeten worden gemaakt in een algemeen gedeelde moraal. In het volgende deel is daarom getracht een beeld te geven van de totstandkoming van een gedeelde moraal met behulp van de zienswijzen van verschillende sociale wetenschappers.

Het belang en de basisprincipes van de algemeen gedeelde moraal

Een algemeen gedeelde moraal zit vol met deugden die vertellen wat je moet doen om een moreel mens te zijn. Voor de invulling en een juiste uitvoering van een algemeen gedeelde moraal zijn zowel de politiek als de burgers verantwoordelijk. De socioloog Schuyt zegt hierover in zijn boek *Steunberen van de samenleving* dat de politieke sfeer en levenssferen van burgers, in samenlevingsvormen zoals de eenentwintigste eeuw deze kent, niet consistent uit elkaar te houden zijn (Schuyt 2006: 53). Dit betekent dat de politiek in vele verschijningen aanwezig is in het leven van burgers en andersom. De

[7] Nelis Sark benadrukken vier invloedrijke referentiekaders waar jongeren zich, volgens hen, aan spiegelen. Ten eerste hebben de ouders in de studie- en beroepskeuze van hun kinderen een grote invloed. Daarnaast zijn de school en overige opvoeders, zoals buurtbewoners en professionals in buurtcentra of sportverenigingen, van invloed op de opvoeding als jongeren van huis zijn. Tot slot is de *peergroup* - een groep mensen met ongeveer dezelfde leeftijd, sociale status en belangstelling – een invloedrijk referentiekader op het moment dat jongeren zich in de pubertijd losmaken van hun ouders. Hoewel jongeren zich spiegelen aan zowel hun ouders, de school, overige opvoeders als de *peergroup*, zijn deze vier partijen elk op een andere manier invloedrijk in het leven van jongeren.

politiek en de burgers bewegen zich in de publieke ruimte zodoende in wederzijdse afhankelijkheid.[8] In de ideale samenleving betekent dit dat zij gescheiden bestaan, maar wel gelijktijdig en in onderlinge verbondenheid functioneren. De macrosfeer van het politieke gezag heeft net als de microsferen een eigen en een gedeelde verantwoordelijkheid. Het is daarom beter niet meer te spreken van een publieke ruimte die de abstracte, machtige staat scheidt van de concrete net zo machtige leefwereld van de burgers. Politiek en burger behoren in de maatschappij immers al eeuwenlang *met* elkaar, in plaats van t*egenover* elkaar te bestaan. Volgens de filosoof Habermas zou de publieke ruimte het 'strijdtoneel' moeten zijn van een geïnternaliseerde overlegdemocratie (Habermas 1987).[9] Deze overlegdemocratie heeft in de publieke ruimte de taak om een maatschappelijk compromis te vinden tussen de gewenste bescherming van de leefwereld in de ogen van de politieke orde en de ervaringswereld van burgers en maatschappij (Giesen 2004: 4). In de ideale situatie is de publieke ruimte, volgens Habermas, een plaats waar burgers vrij discussiëren, eigen ideeën aanbrengen en waarin ieder individu zich vertegenwoordigd voelt (Fraser 1990: 59). De publieke ruimte fungeert zodoende als een 'geweldloos' strijdtoneel waarin de politiek en de burgers normatieve handelingen en wantoestanden articuleren en in overleg oplossingen proberen te creëren (Benhabib 2002: 115). Een algemeen gedeelde moraal die hieruit voort zou moeten vloeien fungeert als een tegenkracht van het politieke gezag aan de ene kant en de fragmentatie van de microsferen van burgerschap aan de andere kant. Deze publieke ruimte beschikt, volgens de antropoloog Hirschkind, over een deliberatieve structuur (Hirschkind 2001:3).[10] Naast deze structuur heeft de publieke ruimte een disciplinerende functie. Deze brengt een normatieve moraal tot stand die burgers disciplineert volgens de wensen van het politieke gezag. Volgens de antropoloog is het niet mogelijk een volledig evenwicht te bereiken tussen de moraal van de politiek en die van de burgers. Het disciplineren van burgers en de wederzijdse dialoog lopen voortdurend door elkaar. Als er een overschot aan overleg in een samenleving ontstaat, dan verzwakt de disciplinerende functie van de publieke ruimte en andersom. Het is, volgens Hirschkind, van belang in de publieke ruimte een duidelijke voorkeur te geven aan de disciplinerende functie of de deliberatieve functie.

---

[8] De afhankelijkheid tussen de politiek en de burger is wederzijds. Politiek én burgers moeten namelijk uit het oogpunt van principiële mogelijkheden om zelfredzaam en volledig onafhankelijk te zijn, voorwaarden scheppen om waarden als solidariteit en gelijkwaardigheid te behouden en een wellevende samenleving te waarborgen. Belangen van burgers kunnen daarom niet volledig los worden gezien van politieke belangen.

[9] Jürgen Habermas verwijst naar een geïnternaliseerde overlegdemocratie in zijn boek *The theory of communicative action* (1987) en stelt dat deze samenlevingsvorm het voor de politiek en de burgers mogelijk maakt morele waarden te bediscussiëren op een neutraal terrein. Het is volgens Habermas een noodzakelijke voorwaarde voor een duurzame publieke moraal die de kloof tussen de ervaringswereld van burgers en de politiek kan overbruggen.

[10] Charles Hirschkind maakt het onderscheid tussen de disciplinerende functie en de deliberatieve functie van de publieke ruimte en de publieke moraal in zijn artikel *Civic virtue and religious reason: an Islamic counterpublic* (2001). Hij wijdt in dit artikel uit over verschillende 'counterpublics' die in deze masterthesis microsferen van burgerschap zijn genoemd. Deze bijdrage van Hirschkind is daarom aan te raden achtergrondinformatie bij deze masterthesis.

De socioloog Putman denkt, in het verlengde van de kritische noot van Hirschkind over de totstandkoming van een algemeen gedeelde moraal, na op welke manier microsferen van burgerschap toenadering zouden kunnen vinden. Volgens Putman is het voor een optimaal en duurzaam functionerende moraal vereist dat deze beschikt over samenbindend (*bonding)* kapitaal en overbruggend (*bridging*) kapitaal (Sociaal en Cultureel Planbureau 2009: 17). Het is volgens de socioloog van belang dat de politiek en de burgers onderling vertrouwen waarborgen en dat zij daarnaast op een bepaalde mate van reciprociteit kunnen rekenen. Voor de publieke ruimte betekent dit dat de politiek en de burgers op individueel niveau geïntegreerd zijn in microsferen van burgerschap en daarnaast verbindingen aangaan met burgerschapssferen daarbuiten.

De politicologe Fraser meent dat het proces van toenadering tussen de politiek en microsferen inherent is aan ongelijke machtsverschillen. Ongelijkheid in de publieke ruimte zorgt ervoor dat onderhandelingsprocessen gemakkelijk in het voordeel uitvallen van dominante groepen in de samenleving (Fraser 1990: 66). Dit heeft tot gevolg dat de gedeelde moraal die hier uit voortvloeit, de minder machtige burger niet of maar gedeeltelijk kan vertegenwoordigen. De filosoof Walzer noemt dit de algemene wet van de publieke ruimte (Walzer in Hurenkamp, Tonkens et al 2006: 58). Volgens hem zorgen machtsverschillen ervoor dat sterken sterker worden en zwakkeren zwakker blijven. Het proces dat de publieke moraal tot stand moet brengen creëert geen sociale gelijkheid in de samenleving, maar reproduceert bestaande ongelijkheden. Habermas wijst op het belang van de geïnternaliseerde overlegdemocratie die verbondenheid tussen microsferen van burgerschap kan bereiken ondanks bestaande ongelijkheden. Fraser uit haar kritiek hierop en zegt dat de uitkomst van een overlegdemocratie niet vanzelfsprekend is in de huidige manier van samenleven in de postmoderne tijd. Sociale, politieke en culturele belangen tussen generaties zorgen voor verschillen en conflicterende belangen tussen individuen. De manier waarop hiermee om wordt gegaan wordt, volgens de socioloog Bourdieu, bepaald door de dwingende structuren van de samenleving (Bourdieu 1992). Op het moment dat machtige groepen burgers of het politieke gezag hun dominante positie opeist, zullen vele burgers in microsferen van burgerschap onmiskenbaar onvoldoende aansluiting en onvoldoende draagvlak kunnen vinden in een algemeen gedeelde moraal.

Samenvattend spelen bij de totstandkoming van de moraal vier belangen en basisprincipes een rol. Ten eerste bevinden de politiek en de burgers zich in een afhankelijkheidssfeer. Dit heeft tot gevolg dat individuen in hun handelen rekening zouden moeten houden met verschillen en conflicterende belangen. Ten tweede heeft de publieke ruimte een disciplinerende en deliberatieve rol die ten derde de microsferen van burgerschap van samenbindend en overbruggend kapitaal trachten te voorzien. Tot slot spelen machtsverschillen een rol bij de totstandkoming van een algemeen gedeelde moraal waarin verschillende microsferen zich vertegenwoordigd kunnen voelen. Ondanks dat wetenschappers uit verschillende disciplines over de totstandkoming van de moraal hebben nagedacht, worden jongeren nog dagelijks geconfronteerd met het feit dat hun microsferen van burgerschap onvoldoende aansluiten bij een algemeen gedeelde moraal, die daarmee als de goede manier van samenleven wordt beschouwd.

Gevoelens van achterdocht en wantrouwen

De jeugd heeft de kennis, noch de ervaring om op eigen kracht hun handelen af te stemmen op de inrichting van de moraal. Ongeacht het milieu waarin jongeren zijn grootgebracht hebben oudere generaties altijd meer kennis en ervaring om ervoor te zorgen dat hun microsfeer aansluiting vindt bij de geldende moraal in de samenleving. Dit komt doordat de jeugd altijd afhankelijk is van oudere generaties die de overdracht van de moraal moeten verzorgen. Het gevolg hiervan is dat microsferen van burgerschap van de jeugd vaak niet, of vervormd zichtbaar zijn in de algemeen gedeelde moraal en de publieke ruimte. Dit betekent volgens de socioloog Scheffer dat de vertrouwde omgeving van burgers hun uit de handen glipt. Burgers hebben daardoor vaker het gevoel vreemden in hun eigen omgeving te zijn (Scheffer 2008:17). Ook jongeren herkennen zich in afnemende mate in de moraal. Dit heeft gevolgen voor de manier waarop de jeugd in de toekomst toenadering vindt tot oudere generaties. Vooralsnog remt de afwezigheid van een algemeen gedeelde moraal toenadering tussen generaties af.

Een algemeen gedeelde moraal kan door de individuele manier van samenleving moeilijk tot stand komen op basis van gezamenlijke ervaringen. Daardoor is het beeld van wat je moet doen wil je een moreel mens zijn, voor verschillende generaties in veel opzichten niet eenduidig. Een veldwerkervaring die dit bevestigt, is toen een doorsnee jongen mij ontgoocheld vertelde dat hij bij het uitstappen van de bus die hem naar onze afspraak zou brengen in het buurthuis van zijn woonplaats Hendrik Ido Ambacht tegen een oudere vrouw zei dat hij haar boodschappentas wel een stukje zou kunnen dragen. De vrouw zei hem - volgens de jongen met een snauw - snel weg te gaan. Hieruit spreken duidelijk gevoelens van achterdocht en wantrouwen. Nelis en van Sark, adviseurs op het gebied van de sociale en psychologische ontwikkeling bij jongeren, gebruiken in hun boek *Puberbrein binnenstebuiten* (Nelis en van Sark 2009) het woord ‘respect’ als voorbeeld om aan te geven dat generatieverschillen ook gevolgen hebben voor de betekenis die oude en jonge generaties aan begrippen als deze geven. Het woord ‘respect’ is, zo wil ik stellen, net zoals het woord ‘vertrouwen’ voor volwassenen een relatie die je moet verwerven met behulp van handelingen die neigen het goede te doen. Daarentegen beschouwt de jeugd het woord ‘vertrouwen’ als een natuurlijk gegeven relatie. Volgens jongeren verdient iedereen bij voorbaat vertrouwen, dat je niet zelf kunt creëren, maar hooguit door verkeerd gedrag kunt verliezen. Deze – bewust of onbewuste, dat doet er nu niet toe – benadering van vertrouwen of wantrouwen in relatie met oudere generaties heeft gevolgen voor de toenadering tussen generaties en de manier van samenleven. De socioloog Paul Schnabel zegt in de Volkskrant van 25 oktober 2009 in het artikel *Snel, slim, sociaal en spiritueel* dat hoewel de moraal van jongeren niet zoveel anders is dan die van hun ouders, er een andere vorm en betekenis aan wordt gegeven. Op grond van mijn onderzoek kan ik stellen dat de jongeren in toenemende mate dergelijke gevoelens van achterdocht en wantrouwen tegenkomen in hun relatie met ouderen.

De jeugd van tegenwoordig neemt vooralsnog een minder machtige positie in de samenleving in. Door deze machtspositie ontstaan bij jongeren gevoelens van onzekerheid. Het gevolg hiervan is dat zij zich af keren van de geldende moraal. De modernisering heeft er door de jaren heen aan bijgedragen dat individuele vrijheid een hoog gewaardeerde waarde is geworden. Die positie biedt de jeugd meer

mogelijkheden zich te ontplooien en individueel uit te blinken, maar maakt hen ook onzeker. Hierdoor trekken zij zich terug en proberen, soms letterlijk, de complexiteit van de wereld te ontvluchten. De socioloog en filosoof Mead meent dat het individu niet per definitie veroordeeld is tot *object* dat gestuurd wordt door dominantere groepen in de samenleving. Volgens hem hebben individuen het vermogen verweer te bieden aan machtige groepen en de handelingen van deze externe stimuli te controleren (in Procee 1991: 100). Terugkijkend naar de jaren zestig laat zien dat de jongeren van toen meer als *subject* fungeerden en meer macht hadden om hun eigen plek in de samenleving te creëren en te behouden. Op grond van mijn onderzoek mag ik echter stellen, dat de jeugd van tegenwoordig haar eigen positie als *object* ervaart en vaker het gevoel heeft zich te moeten aanpassen aan de manier van samenleven die door oudere generaties als de goede manier van samenleven wordt beschouwd. Vooralsnog wordt toenadering tussen generaties voor de toekomst aldus steeds minder vanzelfsprekend.

Een individuele manier van samenleven

De socioloog en pedagoog Durkheim voorspelde het al: het afnemende belang van religieuze zingevingkaders zou vervangen worden door een moraal die door het individu ingevuld wordt (Durkheim in Vries, de 1977: 67). Doordat burgers de ruimte krijgen verlangens te articuleren, ligt de weg voor hen open om een eigen levensstijl te ontwikkelen. Het moreel individualisme is in de huidige samenleving de vervangende maatschappelijke disciplinering van veel burgers. De individuele manier van samenleving is centraal komen te staan in de westerse moderne samenleving. Dit heeft collectieve samenlevingsverbanden en de persoonlijke afhankelijkheid die hieraan verbonden is drastisch veranderd.

> *'In de zestiende en zeventiende eeuw vonden ideeën over de tekortkomingen en zonden van de jeugd bijzonder veel weerklank. […] In veel traktaten, handleidingen en morele instructies waarmee de boekenmarkten overspoeld werden, werd de jeugd afgeschilderd als een periode van wanorde, weerspannigheid en ongebreidelde seksualiteit. […] Geïnspireerd door modellen in geuzenliederen uit de dagen van de Opstand alsook door politieke prenten en schilderijen die in de decennia daarna een nieuwe 'nationale mythologie' uitdroegen, waren het jonge mensen die voorop liepen bij de consolidering van het nieuwe gevoel van eenheid in de jonge Republiek. Hun gedrag vormde niet alleen het bewijs van een levendige jeugdcultuur, maar ook van het natiebesef en het zelfvertrouwen van een tijdperk.'*
>
> Krausman Ben-Amos in Groenendijk, L.F. en Roberts, B.B. *Losbandige jeugd* 2004: 9-22

Bovenstaande woorden roepen misschien de vraag op waarom jongeren van toen, in tegenstelling tot de jeugd van tegenwoordig, in staat was om een gevoel van eenheid te creëren in de vorm van een levendige jeugdcultuur, een natiebesef en zelfvertrouwen. Nederland is in de late Middeleeuwen ingrijpend veranderd door sociaal-economische en culturele processen. Deze processen hebben ook grote invloed gehad op het leven van jongeren (Krausman Ben-Amos, I. in Groenendijk en Roberts 2004: 20-22). De morele gevaren die met deze levenssferen samenhingen zijn anno 2009 vergelijkbaar voor jongeren.[11] Echter, de jeugd van tegenwoordig mist steeds vaker het vermogen om weerstand te bieden aan deze morele gevaren. Deze gevaren zorgen ervoor dat deugden vervagen, met als gevolg dat de moraal minder zichtbaar wordt. De jonge generaties van toen en nu zijn grootgebracht in een tijd waarin deugden als matigheid, bezonnenheid, trouw, rechtvaardigheid, edelmoedigheid en bijvoorbeeld nederigheid steeds meer en steeds vaker weerstand ondervinden van de manier van samenleven. Dit heeft tot gevolg dat bij individuen de noodzaak verdwijnt de publieke moraal te volgen. Het vermogen om deze morele gevaren te weerstaan is voor jongeren die geboren zijn aan het eind van de vorige eeuw, afgenomen omdat zij grootgebracht zijn in een tijd waarin het individualisme een radicalisering heeft ondergaan. Individualisering is een historisch, sociaal en cultureel proces dat sinds eeuwen in de westerse samenleving werkzaam en merkbaar is (Schnabel 1999: 9). Het collectieve samenlevingsverband heeft in dit proces plaats gemaakt voor individuele samenlevingsverbanden. Traditionele structuren hebben daardoor geen blijvende invloed meer op het individu (Raven 2008: 32). Het burgerschapscontract tussen de staat en de burgers bestond tot het midden van de vorige eeuw uit een politieke invulling van lidmaatschap en vertegenwoordiging. Na die periode werd dit aangevuld met een sociaal zekerheidsstelsel en diverse sociale voorzieningen. Hiermee hoopte de politiek dat burgers zich in ruil voor deze bestaanszekerheid, betrokken zouden voelen bij de moraal en verantwoordelijkheid zouden nemen voor het eigen handelen en het eigen lot. Dit heeft in de loop der jaren een onverwachte uitwerking gekregen. Burgers zijn in tegenstelling tot meer betrokken en verantwoordelijk passief en afhankelijk geworden ten opzichte van de politiek en de publieke ruimte. Ook in de huidige samenleving onttrekken burgers zich niet zelden van de moraal. Volgens de socioloog Reijndorp gaat de neiging tot terugtrekgedrag hand in hand met het gevaar dat het publieke domein aan haar lot overgelaten wordt (In Schuyt 1997: 129). Op grond van mijn onderzoek mag ik stellen dat ook jongeren zich weinig betrokken voelen bij het welbevinden van medeburgers. Waar jongeren in de Gouden Eeuw nog een eenheid wisten vast te houden in een levendige jeugdcultuur, een natiebesef en zelfvertrouwen, bewegen jongeren zich anno 2009 steeds vaker in microsferen.

Steeds vaker kan de jeugd zelf beslissen over kwesties die vroeger collectief werden beslecht (Schuyt 2006: 20). Het gevolg hiervan is dat de collectieve waarden steeds vaker een ondergeschikte rol krijgen ten opzichte van het individuele welbevinden. De huidige manier van samenleving heeft tot individuele samenlevingsverbanden geleid en tegelijkertijd gezorgd voor een gegeneraliseerde afhankelijkheid. Dit betekent dat burgers elkaar in een samenleving allemaal in kleine of grote mate nodig hebben, maar niet afhankelijk zijn van een of enkele personen. Filosoof Gijs van Oenen stelt dat

[11] Voor een uitgebreide beschrijving van de morele gevaren voor de jonge generatie in de Middeleeuwen, verwijs ik naar het boek *Losbandige jeugd* (2004) van Groenendijk, L.F. en Roberts, B.B.

deze gegeneraliseerde afhankelijkheid de persoonlijke afhankelijkheid, die centraal staat in traditionele samenlevingen, vervangt (Van Oenen 2002). Om verschillen tussen afhankelijkheidssferen op te vangen en in het bijzonder ter vervanging van de persoonlijke afhankelijkheidssferen, zijn een 'gedeeld woud' aan formele en informele wetten en geschreven en ongeschreven regels volgens Van Oenen vereist om een beschaafde manier van samenleven te bewaren (Van Oenen 2002: 9). Voor dit beschavingsoffensief werd ook gepleit door de socioloog Gabriel van den Brink. Aldus de socioloog, worden mensen betere burgers wanneer regels voor goed gedrag duidelijker worden geformuleerd, goed worden uitgedragen en burgers duidelijk op naleving van deze regels worden aangesproken (Van den Brink in Tonkes 2006: 18, 19). Het opstellen van wetten en regels noemt de socioloog Hofstede in zijn boek *Allemaal andersdenkenden* de neiging tot onzekerheidsvermijding (Hofstede 2000: 140-175). Door onzekerheden te mijden is de kans kleiner dat men voor onvoorspelbare situaties komt te staan.

Echter, de laatste decennia is de samenleving en de manier van samenleving minder voorspelbaar geworden. De gegeneraliseerde afhankelijkheid van samenlevingsverbanden zorgt voor de noodzaak om als individu te beseffen dat jouw handelingen invloed kunnen hebben op en schade kunnen berokkenen aan het welbevinden van medeburgers. Daarnaast zijn burgers voor meer keuzes komen te staan. Jongeren kunnen dankzij een enorme toevlucht van technologie en communicatie tegenwoordig op iedere plaats, op ieder moment en in iedere omstandigheid met anderen in verbinding staan. Deze nieuwe manier van samenleven vraagt om zelfbewuste burgers die zelf beslissen naar wie zij luisteren, op welke manier zij handelen en waar zij zich verantwoordelijk voor willen voelen. Deze zelfbewuste houding vraag om een daadkrachtig voorbeeld.

De politiekfilosoof Michael Sandel heeft zich in zijn lezingen *Een nieuwe burgerschap* van *Reith Lectures* op BBC four, uitgesproken over het ontbreken van dit voorbeeld. Volgens Sandel is het van belang in de toekomst een nieuwe politiek te ontwikkelen van het algemeen welzijn. De manier van samenleven is volgens hem niet meer ingesteld op democratisch burgerschap. Jonge generaties worden daardoor niet meer grootgebracht met de competenties die deze vorm van burgerschap vereist, namelijk het vermogen om je als individu te bewegen in het publieke leven en daarbij rekening te houden met jezelf én anderen. De jeugd leert niet meer hoe het is om burger te zijn, maar leeft volgens de politiekfilosoof als consument. Jongeren laten zich bijvoorbeeld steeds meer leiden door een door een regisseur bedachte werkelijkheid. De politiek en oudere generaties wacht de taak om op een daadkrachtige wijze het goede voorbeeld te geven aan jongeren. Doordat dit voorbeeld nu ontbreekt, raken oude en jonge generaties van elkaar verwijderd. Jongeren en ouderen begrijpen daardoor steeds minder van elkaar. Het gevolg hiervan is dat zij meningsverschillen steeds minder kunnen oplossen. Dit komt omdat verschillende generaties nooit geleerd hebben om samen te werken. Op het moment dat zij toch op elkaar aangewezen blijken te zijn, wordt niet zelden de hulp van het politieke gezag erbij gevraagd. De individuele manier van samenleving en het ontbreken van een daadkrachtig voorbeeld voor jongeren, heeft er door de jaren heen toe geleid dat de politiek bij de minste of geringste situatie voor haar burgers in de bres moet springen. Maar de politiek komt, bemiddelt en vertrekt vervolgens weer. Burgers zijn in de huidige samenleving als het ware

veroordeeld tot elkaar. Hun is de taak toebedeeld om, tot op zekere hoogte, de samenleving wellevend te houden.

De aaneenschakeling van zilveren armbanden rinkelt hevig om haar pols als Mascha met de palm van haar hand twee harde klappen geeft op de rode deur van de ingang van het jongerencentrum. Op haar lichtbruine leren jasje verschijnen langzaam donkere kringen. Het neervallen van grote druppels op onze schouders verbloemt het scherpe geluid in het sleutelgat. Eenmaal binnen ploft Mascha neer op de doorgezakte grijze banken voor het raam. Wanneer zij doorheeft dat haar bh ietwat doorschijnt onder haar witte strakke truitje, gebied zij dat ik haar een kussen van de andere bank moet toegooien.

Het wachten is op de vaste groep jongeren die bij het jongerencentrum kind aan huis is. Dagelijks komen zij naar het centrum om elkaar te ontmoeten. Onder het genot van een pilsje en een sigaretje wordt op die manier de dag doorgenomen. Voor Mascha is het jongerencentrum een aangename tussenstop als zij drie keer per week van haar huis naar de fitnessschool fietst, dat vijf kilometer uit elkaar ligt. Het jongerencentrum heeft een echte 'pubertouch'. Een voetbaltafel beklad met graffiti, een kast met spelletjes, computers, luie stoelen om in te hangen, hippe muziek dat door de zaal galmt en misschien wel het belangrijkste, leeftijdgenoten om je mee te vermaken.

De gespannen sfeer in de zaal verraad dat een van de jongerenwerker, tevens de vriend van Mascha, geen goed nieuws heeft. De temperatuur in de zaal is gestegen tot tropische hoogte als blijkt dat er gisteren, na sluiting van het centrum om elf uur, geklaagd is door buurtbewoners over onrust en overlast. Hoofdschuddend en met opgehaalde schouders kijken de jongens wazig naar de gefrustreerde jongerenwerker als hij zijn verhaal doet. Als niemand hem kan vertellen wat er die avond gebeurd is, gooit hij de pen, die hij het afgelopen kwartier continue heeft rondgedraaid in zijn handpalm, met een harde knal op tafel. Wat begon als een doodgewone sociale avond, eindigt met een koude douche. De jongens worden de deur uitgezet. Beduusd van wat zich de afgelopen vijf minuten heeft afgespeeld staren Mascha en ik nog wat vooruit vanaf de grijze bank. Onze stilte wordt onderbroken door haar vriend die voor onze neus drie cola neerzet. Mascha vindt het maar niets dat het centrum vanavond gesloten blijft. Misschien gaat er in haar om dat we ons niet te veel moeten aantrekken van wat anderen van ons vinden.

> *'Laatst zat ik in de tram tien in Amsterdam. Ik ging naar mijn eerste sollicitatiegesprek en was dus behoorlijk nerveus. Ik wist niet goed de weg dus zat ik bij het hokje van de conducteur; daar hangt namelijk een kaart van de route van de tram. Toen de conducteur zei dat ik nog twee haltes moest wachten, groette ik hem en liep vast naar de deur. Plotseling stootte een oude vrouw tegen mij aan. Zij deed dat opzettelijk. "Dat is de ingang, geen uitgang", zei ze bot tegen mij. Ik gaf haar genoeg ruimte, maar zij wilde bij hoog en bij laag laten zien dat ik fout zat. Ik begrijp dat dus niet. Zij kan dat*

toch ook normaal zeggen. Toen de tram stopte bij mijn halte snauwde zij dat ik zeker niet goed ben opgevoed. Ik heb mij omgedraaid en ben de tram uitgestapt - bij een uitgang, dat snap je wel. Hoewel ik het gedrag van de vrouw onaanvaardbaar vind, heb ik mij er verder niets van aangetrokken. Ik had immers belangrijkere zaken aan mijn hoofd.'

Hoewel oude en jonge generaties niet zonder elkaar kunnen bestaan, lijkt het wel alsof zij ook niet *met* elkaar een goede manier van samenleven kunnen vinden. Het is volgens Sandel de taak van de politiek deze verwijdering tussen generaties een halt toe te roepen. In de samenleving moeten daarvoor democratisch plekken ontworpen worden waar burgers uit verschillende microsferen van burgerschap elkaar kunnen ontmoeten. De Haagse basisschool *De wijde wereldschool,* waar ik mijn onderzoek begon, is een voorbeeld van een democratische plek zoals Sandel deze omschrijft. De school is een ontmoetingsplaats waar kinderen uit verschillende culturele, economische en sociale milieus elkaar op school kunnen ontmoeten. Hierdoor zullen zij zich meer verbonden voelen met diegene waarmee zij voorheen wellicht geen toenadering konden vinden. Een dergelijke inrichting van de publieke ruimte is, volgens de politiekfilosoof, een van de eerste stappen op de weg naar een algemeen gedeelde moraal. De samenleving is goed ingericht indien het burgers voldoende mogelijkheden biedt elkaar te ontmoeten en tegelijkertijd voldoende mogelijkheden geeft om elkaar te ontlopen (Schuyt 2006: 200).

Ook Hofstede uit zijn bezorgdheid over het ontbreken van democratische plekken in de samenleving. Burgers zijn door de individuele manier van samenleven niet meer in staat deze plekken zelf te creëren. Volgens Hofstede leidt dit tot een afname van solidariteit en loyaliteit tussen burgers (Hofstede 2000: 99). Dit is het gevolg van een, zoals de socioloog Zijderveld het noemt, abstrahering van de moraal (Zijderveld 2009). Volgens hem is de moraal voor de huidige generatie jongeren vager en minder eenduidig dan voor oudere generaties. De moraal krijgt anno 2009 een grote verscheidenheid aan normen en waarden te verwerken nu microsferen geen eenduidige betekenis verlenen aan burgerschap. Hierdoor ontstaat een toegenomen veralgemenisering van deugden in de moraal, waardoor de abstractie van de moraal toeneemt.

De burgerschapssferen van mensen waar men zich niet mee verbonden voelt, zichzelf in herkent of zich mee kan identificeren, kunnen reële en serieuze bezwaren oproepen. De manier waarop men hiermee omgaat, kan verschillende kanten opgaan. Aan de ene kant kan men, in de woorden van Schuyt, zonder geweld of bedreiging van geweld, maar met een beroep op redelijkheid en overreding, andersdenkenden op andere gedachten proberen te brengen (Schuyt 2006: 256). Aan de andere kant kunnen spanningen tussen andersdenkenden uitmonden in gevoelens van onverschilligheid. Een algemeen gedeelde moraal slaat dan om in een individuele en afzijdige manier van samenleven.

Zich gehesen in een keurig op maat gemaakt krijtstrepenpak loopt Daniël, in de rol als objectieve journalist, het kleine café aan de Prinsengracht binnen. Fluitend passeert hij een groepje jonge democratie van de politieke jongerenpartij D'66, die nog druk in de weer zijn de stoelen op de juiste plek te zetten. Zijn laptop komt niet veel later te voorschijn uit zijn aktetas. Zuchtend gooit hij zijn linker been over zijn rechter knie en tikt zenuwachtig met zijn slangenleren schoenen tegen de teakhouten tafelpoot. Met een rosé wijn in zijn hand leest hij vluchtig de aankondiging van het debat door dat vanavond gaat over moraliseren in het onderwijs. Als hij met zijn rechterhand, achterover leunend in het kuipstoeltje, zijn blonde lokken tegen de haren in strijkt, komt een wilde haardos tevoorschijn. Met een portie bitterballen zit Daniël onderuitgezakt de tijd uit.
Tijdens het debat typt hij driftig mee met de monden van de sprekers. Ondanks zijn stilzwijgen is hij prominent aanwezig. Onrustig schuifelend op de stoel kan hij zijn objectieve houding niet langer bedwingen en springt op. Zwaaiend met zijn linkerarm trekt hij de aandacht naar zich toe.

> *'Als wij het nu zo hebben over de publieke moraal klinkt dat erg vaag in mijn oren. Waar gaat het vanavond nou eigenlijk over jongens?'*

Dertig roemoerige seconden vullen de tijd waarin Daniël op zoek is naar de juiste bewoording.

> *'Het klinkt misschien raar, maar als anderen vertellen wat ik moet doen, werkt dat bij mij averechts: ik doe het dan dus lekker niet. Als iemand tegen mij zegt: "dit niet mag, dat niet mag, dit zo moet of dat zo moet" dan haak ik al af. […] Ik vind het moeilijk dat mensen het vaak beter denken te weten. Als zij nou eens naar mij zouden luisteren, dan zouden ze misschien begrijpen waarom ik iets zeg of doe en dat dit op mijn manier ook heel - hoe kan ik dat het beste uitleggen – respectvol kan zijn.'*

De knikkende hoofden van de Jonge Democraten die aandachtig met hun lichaam richting de tafel van Daniël waren gedraaid, nemen hun oude positie weer in als Daniël zich met een plof in het kuipstoeltje laat vallen en zijn vingers het toetsenbord weer raken.
Geïntrigeerd door zijn verschijning spreek ik hem aan als de, speciaal voor vanavond ingerichte, debatruimte in het café langzaam leegstroomt.

- *'Al dat moraliseren trekt jou niet zo erg begrijp ik?'*

- *‘Dat heb je goed gezien. Ik vind dat maar niks. Kijk, ik snap best dat de overheid ons, de onervaren jeugd, een beetje moet helpen en sturen. Keuzes maken is in de tijd dat wij opgroeien in ieder geval niet gemakkelijk. Ik kan en mag doen wat ik wil, maar heb wel rekening te houden met talloze anderen. Als ik bijvoorbeeld tegen mijzelf zeg dat ik afval op straat mag gooien schaad ik daar anderen mee. Natuurlijk gaat het niet over dit voorbeeld als zodanig, maar – je snapt het wel - ik vind het lastig altijd en overal mijn verantwoordelijk voor te nemen.’*
- *‘Maar als jij je niet laat sturen door een bepaalde gedeelde moraal, hoe neem jij dan je verantwoordelijkheid?’*
- *‘Voor mij persoonlijk staat mijn vertrouwde omgeving dan centraal in plaats van de samenleving op een groter niveau. Ik ga mijn eigen weg en daarbij is mijn kleine, voorspelbare, vertrouwde en veilige omgeving voor mij een heerlijke manier van leven. Ik weet wat de consequenties zijn van wat ik doe en weet wat ik überhaupt kan doen, waardoor ik beter verantwoordelijkheid voor mijn eigen handelingen kan nemen. Deze voorspelbaarheid is niet spannend en bovendien houdt deze zich afzijdig van de ‘echte’ samenleving. Het is ook niet de bedoeling dat ik mijn leven op deze manier uitzit. Desondanks begrijp ik dat veel jongeren deze veilige haven niet verlaten uit angst dat zij hun onzekerheid niet de baas kunnen zijn in het ‘echte leven’. De wereld waar jongeren leven is nu min of meer nep of vervormd.’*
- *‘Zou je deze jongerenwereld een geregisseerde werkelijkheid kunnen noemen?’*
- *‘Ik denk dat je wel gelijk hebt. De jeugd van tegenwoordig leeft in een wereld die niet echt is. Deze wereld is veilig, maar ook daarin kunnen jongeren zich niet hun hele leven verstoppen, lijkt mij.’*

Een nieuwe conceptualisering van het samenleven noem ik, terugkijkend op de analyse van een de bestaande moraal en ondersteunt met een rijke verzameling antropologisch veldwerk onder de jeugd, dialogisch burgerschap. Deze nieuwe burgerschapsmoraal zal optimaal kunnen opbloeien als microsferen van burgerschap betekenis kunnen geven aan de algemeen gedeelde moraal in de samenleving. Om dit een kans van slagen te geven dienen oude en jonge generaties geïnspireerd en niet gedwongen te worden in hun gedrag voldoende rekening te houden met medeburgers.

§ 2.2 Microsferen van burgerschap als basiskamp

De analyse van een algemeen gedeelde moraal in de publieke ruimte in de vorige paragraaf laat zien dat microsferen van burgerschap voor de jeugd van tegenwoordig centraal staan bij hun manier van samenleven. In deze paragraaf is het belang van microsferen achter ons gelaten en is getracht een

beeld te geven van de inrichting van burgerschapssferen die de jeugd aanspreekt. Het is op dit vlak in het bijzonder interessant nader naar het landelijk jeugdbeleid te kijken.

Meedoen en medezeggenschap

De politiek verwacht van jongeren dat zij in staat zijn als burger de moraal in een democratische samenleving vorm en betekenis te geven. De laatste jaren heeft de overheid met het opstellen van wetten en regels geprobeerd een moreel discours op gang te brengen. Hiermee reikt de politiek de burger handvaten aan die microsferen van burgerschap zichtbaar kunnen maken in de algemeen gedeelde moraal. Ook het handvest 'verantwoordelijk burgerschap' is als het ware een manier om burgers aan te zetten tot het volvoeren van een moreel discours. De socioloog en oud-politicus Duyvendak meent dat de verantwoordelijkheid voor de eigen ontplooiing volledig bij het zelfredzame individu hoort te liggen (Duyvendak en Hurenkamp 2004). Individuele ontplooiing is, volgens hem, een persoonlijke zaak en niet langer een politieke aangelegenheid. Als burgers zelf een moreel discours kunnen volvoeren, is het aan de politiek om zichzelf naar de achtergrond te verplaatsen.

Met het landelijk jeugdbeleid hoopt de politiek de positie van de jeugd te versterken, hun sociaal-economische kansen te vergroten en uitval tegen te gaan (Steketee en Mak et al 2005: 5). Door bij jongeren jeugdparticipatie te agenderen worden de doelstellingen van dit jeugdbeleid ondersteund. Jeugdparticipatie betekent dat jongeren actief betrokken zijn bij ontwikkelingen in de omgeving waar zij zich bewegen en welwillend zijn deze betrokkenheid ook bij de rest van de samenleving te tonen. Dit is sinds 1993 een speerpunt van het landelijk jeugdbeleid geworden. Onder de naam 'jeugd betrekken' wordt jeugdparticipatie gedefinieerd als het recht en de plicht van jonge generaties om volwaardig lid te zijn van de samenleving. In de eerste plaats wordt geprobeerd de jeugd aan te moedigen om actief betrokken te zijn bij maatschappelijke organisaties, door als vrijwilliger of als lid van een vereniging uiting te geven aan betrokkenheid. In de tweede plaats is politieke participatie, ofwel medezeggenschap in politiek bestuur, een vorm van betrokkenheid die centraal staat in het landelijk jeugdbeleid. Jongeren dienen volgens het beleid aangespoord te worden om eigen verantwoordelijkheid over bepaalde beslissingen te nemen. De politiek draagt samen met scholen, het gezin, sportclubs, kerken en talloze andere alledaagse (sociale) praktijken, de taak jongeren te inspireren om mee te doen in een moreel discours en uiting te geven aan hun betrokkenheid bij de samenleving (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport 1993). Een kleine groep jongeren geeft anno 2009 uiting aan deze betrokkenheid door zich voor een politieke jongerenpartij beschikbaar te stellen.

Hijgend en met klotsende oksel stormt de voorzitter van het CDJA om half negen, een half uur na de afgesproken tijd, kamer twee binnen van de Karadoor op nummer 36 van de Oudegracht in Utrecht. Tien jonge christendemocraten hebben inmiddels zelf de vergadering geopend. Omzichtig neemt de keurig in pak geklede voorzitter plaats, op een met oude stof beklede stoel, aan de rechterkant van de vierkante kamer. Al

snel ontstaat een oogcontact. Met een knipoog van het linkeroog en daarna van het rechteroog, wordt gevraagd of ik groene of zwarte thee wil. Als ik aan de beurt ben bij de voorstelronde luisteren de leden mij goedkeurend aan. De sfeer in de zaal verraad dat de jongeren hoogopgeleid zijn. Een serieuze toon kleeft aan de discussie, die vanavond in het teken staat van het wel of niet financieren van een tweede master. Dit door henzelf opgelaaide discussieonderwerp wordt voor de derde achtereenvolgende maand besproken. Bij het hardop tellen van de vingers typt de vrouwelijke notulist, zittend met haar laptop in de hoek van de zaal, vurig dat het schrijven van de resolutie is aangenomen. Geboeid door de energieke houding van de jongeren besluit ik, nadat de vergadering door het warme weer snel is afgerond, het gesprek voort te zetten in het café genaamd King Arthur, dat honderd meter van de vergaderruimte al is volgestroomd met voetballiefhebbers. Drie houten, vierkante tafels bieden ons een plek op veilige afstand van de televisie waar luidkeels het 'voetbalgeweld' wordt aanschouwd. Niet veel later staat een dienblad met acht bier, twee cola en een appelsap, betaald door de voorzitter, in het midden van onze tafel.

- *'Wat is nu volgens jou de belangrijkste taak van het CDJA?'*
- *'Dat is om onze moederpartij in Den Haag bij te staan.'*
- *'Lukt dit ook?'*
- *'Soms wel. Wij hebben bijvoorbeeld contact met minister Plassterk. Doordat wij als werkgroep Onderwijs, Cultuur en Wetenschap op zijn terrein over zaken nadenken worden wij geregeld bij hem, of een van zijn ambtenaren, uitgenodigd. Wij denken heel kritisch over maatschappelijke ontwikkelingen na. Ik denk dat nog te weinig jongeren dat doen. Daarom doen wij het graag voor hen.'*
- *'Denk je dat jullie representatief zijn voor de Nederlandse jeugd?'*
- *'Nee, dat niet. Wij proberen dat overigens wel hoor. Heel intensief zelfs.'*
- *'Oh ja, hoe doen jullie dat dan?'*
- *'Zo eens in de zoveel tijd gaan we de straat op om de 'mening van de straat' zeg maar te halen. Maar ook op onze website staat dat iedereen zich kan aanmelden. Wij zoeken voor onze werkgroep ook naar jongeren met een hbo of mbo achtergrond. Maar die komen niet. Ik vind dat raar. Het is toch supergaaf om actief bij een politieke partij te zijn.'*

Joran zakt steeds verder weg in de stoel, tot hij met zijn uitgestrekte benen onder de tafel per ongeluk mijn voeten raakt. Pijlsnel recht hij zijn rug, leunt naar voren en wenkt mij om ook iets dichterbij te komen. Fluisterend en met zijn hoofd naar links buigend vervolgt hij ons gesprek.

- *‘Die jongen daar aan tafel leert op een mbo. Hij is nooit echt aanwezig. Hij zit bij de vergadering meer voor de vorm dan dat hij inhoudelijk iets te vertellen heeft.’*
- *‘Waarom denk je dat hij niets zegt dan tijdens een vergadering?’*
- *‘Nou ja, ik denk dat het hem toch niet zo interesseert. Anders zou het wel zijn mond open doen lijkt mij.’*
- *‘Misschien ligt het aan de onderwerpen die jullie bespreken in de vergadering?’*
- *‘Nee, dat is het zeker niet. Neem nou bijvoorbeeld de resolutie die vanavond besproken werd - over de tweede master –. Daar wil iedereen toch wel over nadenken. Iedereen kan zich daar een mening over vormen. Vind je ook niet?’*

Slechts het eind van de roemruchte jaren zestig staat bekend als een periode van grote politieke bewustwording en engagement bij jongeren. Op dat kleine tijdvak na werd en wordt de jeugd een gebrek aan politieke interesse en een antipathie ten opzichte van politieke participatie toegeschreven. Slechts 5 % van de jongeren is anno 2009 (pro)actief betrokken bij de politiek. Dit politieke draagvlak onder jongeren wordt versterkt naar mate ontwikkelingen hun microsfeer van burgerschap direct beïnvloeden.

Bij het bevorderen van jeugdparticipatie speelt het jeugdbeleid op gemeentelijk niveau aldus een belangrijke rol. Echter, dit betekent dat het gemeentebestuur in staat moet zijn om de betekenisgeving van de jeugd aan microsferen van burgerschap zichtbaar te maken in haar jeugdbeleid. Om de jeugd betrokken bij en verantwoordelijk voor de manier van samenleven te maken moeten jongeren door het jeugdbeleid aangesproken worden in en over hun microsfeer. Op dit moment worden zij nog onvoldoende betrokken bij de inrichting van een algemeen gedeelde moraal. Hierdoor kan de jeugd de deugden, die deze moraal zichtbaar zou moeten maken, moeilijk een vorm en betekenis toekennen. Hier ligt een ambitieuze, maar vooruitstrevende taak. Een dialoog op microniveau kan in de toekomst het draagvlak voor betrokkenheid bij de politiek en het maatschappelijk welbevinden onder jongeren vergroten.

Het landelijk jeugdbeleid richt zich vooralsnog vooral op politieke en maatschappelijke participatie in de macrosfeer van burgerschap in de publieke ruimte. Hierdoor krijgen jeugdige microsferen van burgerschap onvoldoende kans zichtbaar te worden in een moreel discours. Het gevolg hiervan is dat de ruimte en de mogelijkheid voor een discussie met medeburgers over deze moraal beperkt is. Een bevestiging van het belang om microsferen serieus te nemen, is het feit dat jongeren de microsferen gebruiken om zich te organiseren in sociale netwerken. Deze netwerken liggen ten grondslag liggen aan de ontwikkeling van sociale competenties (Wijnberg 2007: 137). De vaardigheden die hiermee worden opgedaan kunnen voorzien in formele en informele contacten en verkleinen aldus de kans op sociale uitsluiting. Ook Schnabel bevestigt het belang van sociale netwerkvorming (Schnabel 1999: 15). Hij meent dat sociaal kapitaal een voorwaarde is voor het behoud van de moraal bij burgers die op een individuele manier samenleven. Deskundige op het gebied van jongerentrends Els Dragt merkte in de lezing die zij (mede) verzorgde voor Context Masterclass onder de naam *Draagvlak*

onder jongeren op,fs dat sociale netwerken voor de jeugd de bron zijn van interesse in politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Ook hieruit blijkt dat jongeren in het bijzonder in microsferen van burgerschap vorm en betekenis geven aan een moreel discours. Daarom zal de politiek, zo wil ik stellen, in haar beleid ten aanzien van jeugdparticipatie, vooral het gemeentelijke niveau moeten aanspreken.

Anno 2009 speelt de participatie van de jeugd voor veel gemeentes een belangrijke rol. Een tekort aan een moreel discours in de samenleving is voor gemeentes dan ook zichtbaarder en duidelijker te benoemen dan voor de politiek op nationaal niveau. Veel gemeentes stimuleren jongeren zich een mening te vormen en mee te beslissen over ontwikkelingen die op gemeentelijk niveau van directe of indirecte invloed zijn op de jeugd. De aanstelling van een wethouder Jeugdzaken in de gemeente Hendrik Ido Ambacht getuigt ook van de welwillendheid van sommige gemeentes om de betrokkenheid van jongeren in acht te nemen en naar hun stem te luisteren. Een verantwoordelijk wethouder voor jeugdzaken kan op ambtelijk niveau de participatie van jongeren bevorderen en in de dagelijkse praktijk van de gemeente adequaat sturing geven aan door jongeren noodzakelijk geachte veranderingen.

In het verlengde van de groeiende aandacht voor de ontwikkeling van een jeugdbeleid op gemeentelijk niveau meent oud-burgemeester Wallage van Groningen[12], in het politieke platform *Binnenlands Bestuur* van juni 2009, dat de nationale politiek zaken op gemeentelijk niveau over moeten laten aan de lokale politiek. Hij stelt in dit interview dat de macht uit Den Haag is weggevloeid en de politiek dit onder ogen moet komen. Wallage legt dit uit met de volgende woorden: “Iets wat je lokaal kunt regelen, moet je als gemeente vooral zelf doen. Den Haag moet, nog meer dan nu, zaken overlaten aan het lokaal bestuur.” In navolging van deze woorden is het, zo meen ik, ook op nationaal niveau zinvoller gericht te zijn op verantwoordelijkheden die het jeugdbeleid op Europees niveau aangaan. Dit heeft voor de lokale politiek tot gevolg dat de interne dynamiek toeneemt. Die dynamiek in lokaal bestuur is vooralsnog niet afwezig, maar wel te beperkt aanwezig.

Speurend naar het juiste lokaal, waan ik mij door de sobere gangen van Fontys hogeschool in Sittard. Bij binnenkomst zie ik Anna zwaaiend voor het raam staan. Haar lichaam verstijft als de deur hard in het slot valt. Het regent pijpenstelen. Anna doet van schik snel het raam dicht en trekt bij de bovenbenen haar natte jeans van haar kleffe benen. Ongemakkelijk zitten wij in een kring schuin tegenover elkaar. Het wachten is op de jongeren die ik, vanwege hun deelname aan het project wereldburgerschap, vandaag heb uitgenodigd. Om de stilte in het, met tl-buizen verlichtte lokaal te doorbreken, vraag ik Anna of zij zichzelf betrokken vindt bij de samenleving.

> *‘Ik ben ooit gevraagd om mee te doen aan de jeugdraad in ons dorp. De jeugdraad is in onze gemeente een klankbord waar wij als jongeren besluitvorming over*

[12] De heer Wallage was burgemeester van Groningen van 1998 tot de juni van 2009.

jongerenbeleid kunnen bekritiseren. Omdat ik het wel een eer vond dat ik gevraagd werd, heb ik het gedaan. Ik heb die keer niet eens iets gezegd, maar vond het toch wel leuk.'

Als een verzopen katje stormt de vriendin van Anna het lokaal binnen. Verlegen vraagt zij heel zachtjes of zij bij deze groep aan mag sluiten omdat zij over twee uur, als de volgende groep jongeren gepland staat, hoogstwaarschijnlijk met haar hoofd achterover leunend in de wasbak bij de kapper zit. Als haar adem in een rustig tempo verder gaat, keert Anna haar terug gezicht naar mij terug.

'De volgende keer ging ik weer. […] Deze keer had ik beter niet kunnen gaan. Ik mocht wel iets zeggen, - ik kreeg zelfs twee keer een beurt - maar ik werd gewoon niet gehoord. Ik weet echt wel waar ik over praat en wat wij als jongeren belangrijk vinden. Ik ben gewoon niet serieus genomen. Voor mij betekent participatie meer dan meedoen […] Ik wil meebeslissen over ontwikkelingen […] Voorlopig ben ik van plan bij de volgende jeugdraad weer aanwezig te zijn. Ik vind het interessant en bovendien wil ik later in de politiek. Dit is een goede manier om alvast te oefenen.'

Het stimuleren van jeugdparticipatie op een bepaald gebied werkt voor de jeugd als een stimulans voor het aangaan van meer en andere vormen van politieke en maatschappelijke participatie (Steketee, Mak et al 2005: 94). De nieuwsgierigheid die ten gevolge van de participatie ontstaat, wekt affectieve gevoelens tussen de politiek en de jeugd op. Als de politiek jongeren een kijkje biedt binnen de politieke machtsstructuur van hun gemeente, is het niet vreemd dat onder hen nieuwsgierigheid ontstaat. Een bepaalde mate van vertrouwen kan verloren gaan op het moment dat de gemeente niet opnieuw aan deze nieuwsgierigheid tegemoet kan komen.

Naast het feit dat participatie een stimulans kan zijn voor andere vormen van jeugdparticipatie, zijn jongeren zich in toenemende mate bewust van culturele en sociale *markers* die in de toekomst mogelijk voor hen van waarde zijn. Jeugdparticipatie is daarmee deels het resultaat van het verlangen naar *zelfredzaamheid* bij jeugdige burgers. Politieke of maatschappelijke jeugdparticipatie draagt, vanuit de ogen van jongeren bekeken, bij aan sociaal en economisch kapitaal in latere levensfasen.

Zolang de jeugd beperkt deelneemt aan politieke en maatschappelijke organisaties blijft de stem van jongeren ondervertegenwoordigd in het morele discours. Eerder is er dan sprake van een moreel discours op microniveau. Daardoor worden ook de deugden die volgens jongeren de moraal zichtbaar moeten maken niet voldoende besproken met medeburgers. In het volgende hoofdstuk stel ik daarom voor dat het moraliseringdebat een andere richting inslaat. Het is ten behoeve van een wellevende samenleving, zo stel ik op grond van mijn onderzoek, noodzakelijk om een nieuwe conceptualisatie van de manier van samenleven te realiseren. In deze nieuwe samenlevingsvorm dient een algemeen

gedeelde moraal de dominante sferen met minder machtige microsferen van burgers te verbinden, ook en misschien wel juist op het moment dat zij geen inhoudelijke waarden delen.

Een publieke ruimte waar burgers openlijk over deugden kunnen discussiëren kan, in de woorden van Schuyt, gezien worden als een *tegenkracht* in de samenleving. Schuyt zegt hierover in zijn boek *Steunberen van de samenleving* dat 'tegenkrachten' bijdragen aan de omgang met verschillen. Door tegenkrachten kunnen individuen destructief met verschillen omgaan, zonder dat deze gerelativeerd of verabsoluteerd hoeven te worden (Schuyt 2006: 116). Een open debat kan ervoor zorgen dat men vanuit microsferen van burgerschap in de publieke ruimte openlijk kan discussiëren over normen en waarden. Om dit te bereiken zullen jonge generaties vanuit de wieg geïnspireerd moeten worden om op dialogische wijze hun stem in het morele discours te verankeren. Voor de toekomst ligt de uitdaging besloten te komen tot een algemeen gedeelde moraal die een evenwicht vormt tussen de dominante discoursen van de politiek en oudere generaties aan de ene kant en de jeugdige microsferen van burgerschap aan de andere kant.

Hoofdstuk 3 De kunst van het moraliseren

> *'Moraliseren heeft een negatieve bijklank. We associëren het met terug naar de jaren vijftig, met spruitjeslucht en benepen burgerlijkheid, autoritaire baasjes en betweterige schooljuffen. […] Moraliseren leeft, maar vaak op een onbeholpen, amateuristische, autoritaire, ongeduldige en soms zelfs kinderachtige wijze. Het zijn de pleitbezorgers van de vrijheid die hierin het voortouw nemen. Dat lijkt vreemd, maar […] aan individuele vrijheid zit […] een grens: schade. Individuele vrijheid moet beperkt worden wanneer iemand een ander schade berokkent.'*
>
> Tonkes, E. *Handboek moraliseren* 2006: 7, 10

De wereld van vandaag lijkt in weinig meer op die van een halve eeuw geleden. Een van de veranderingen waar de samenleving voor is komen te staan, is dat maatschappelijk handelen in toenemende mate het resultaat is geworden van individuele overtuigingen. Als ik bovenstaande woorden van hoogleraar actief burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam Evenlien Tonkes in beschouwing neem, wordt duidelijk dat individuele handelingen onderheven behoren te zijn aan morele overwegingen en morele boodschappen. Moraliseren is volgens Tonkes dan ook de visie op het goede leven en een poging deze visie uit te dragen (Tonkes 2006: 10). In de publieke ruimte spelen verschillende microsferen van burgerschap gelijktijdig een rol, waardoor het voor burgers niet altijd duidelijk is wat de algemeen gedeelde moraal behelst en daarmee als de goede manier van samenleven wordt beschouwd. Moraliseren zou daarom, zo wil ik stellen, ook vooral mensen uit moeten nodigen tot zelfonderzoek. Volgens Scheffer maakt zelfonderzoek burgers bewust van hun plek in de samenleving (Scheffer 2008: 47). Op 29 maart 2008 kopt de Volkskrant boven een van zijn artikelen *Hoe anders kan en mag je zijn in de publieke ruimte.* Het artikel is gebaseerd op een interview tussen de sociologen Scheffer en Visker en stelt dat zelfonderzoek burgers opnieuw uitdaagt tot het kritisch beschouwen van gangbare ideeën en gedragingen. Handelingen die in het morele discours als de goede manier van samenleven worden beschouwd zijn voortdurend in beweging. Mensen kunnen worden aangezet tot zelfonderzoek als anderen zich met hen bemoeien. In onze manier van samenleven is dat echter vaak ongewoon en worden dergelijke bemoeienissen niet vaak gewaardeerd (Tonkes 2006: 177).

In de fletse lichten van een bushokje op het Leidseplein in Amsterdam verschijnen de contouren van een zwaarlijvig, mannelijk silhouet. Over zijn linkerschouder hangt de witte jas waarin hij, net als elke

zaterdag, ook vandaag vrijwillig maaltijden bij ouderen heeft gebracht. De stevige geur van een hamburger vult snel de bus als wij instappen. Nonchalant gaat Jacky achterin zitten en opent met luid gekraak de zak. Zijn lauwwarme hamburger wordt ongegeneerd en in een rap tempo opgepeuzeld. Langs afkeurende blikken loop ik richting Jacky en kies de stoel achter hem. Pal onder de tekst 'gelieve niet te eten in de bus' zet Jacky zijn tanden in de laatste happen van de hamburger. Nadat hij alles heeft doorgeslikt veegt hij de vetspatten op zijn hand af aan zijn lichtbruine broek. Verbaasd omdat de blikken van de medepassagiers hem niet lijken te deren, tik ik hem zachtjes op zijn schouder.

- *'Eet smakelijk. Vind je het niet erg dat iedereen je zo aanstaart?'*
- *'Ja ach, het is maar hoe je het bekijkt. Waarschijnlijk zijn ze allemaal jaloers op mijn overheerlijke hamburger. Ik ga toch niet wachten tot ik thuis ben. Dan is de burger koud.'*
- *'Wat vind je dan van dat bordje boven je?'*
- *'Ja, dat is moraliseren.'*
- *'Wat?'*
- *'Moraliseren is je eigen relatie met anderen op scherp proberen te zetten. Je daagt iemand uit door te zeggen dat iets anders moet of dat iemand iets niet goed doet. Niemand hoort niet graag dat vet eten slecht is als je net een maaltijd van de McDonald's opeet of dat roken je gezondheid schaadt als je op een gezellige avond buiten voor het café net een sigaret opsteekt. Ik zie de blikken wel maar doe er niets mee. Ik heb vandaag al genoeg voor mijn medemens gedaan, toch? [...] Maar je hebt gelijk hoor. Ik mag hier niet eten. Dat weet ik heus ook wel.'*

De papieren restanten van de hamburger verdwijnen in een zwarte sporttas onder de stoel. Met zijn linkerhand graait Jacky in de gleuf van zijn jas naar een kauwgompje. Met zijn rechterhand trekt hij zich op aan de stoel naast hem. Als de bus de bocht door is plaatst hij zijn voorhoofd tegen het vochtige raam en staart de rest van de busreis de duisternis is.

Nog maar weinig jongeren verrichten in een georganiseerd verband onverplicht en onbetaald werk ten behoeve van medeburgers of de samenleving (CBS 2008). Het idee dat jongeren steeds minder voor hun naasten, medemens en de samenleving over hebben wordt breed gedragen. Het zijn voornamelijk de oudere, mondige en hoogopgeleide jeugdigen die in georganiseerd verband bij de samenleving betrokken zijn (BANS in Steketee, Mak et al 2005). Om deze betrokkenheid van de jeugd te vergroten zullen beleidsmaatregelen beter afgestemd moeten worden op de wensen van jongeren. Overtuigingsverschillen tussen burgers bij het morele discours dienen in acht te worden genomen en niet te worden genegeerd. Door de jeugd een dominantere rol te geven in het morele discours kunnen

overtuigingsverschillen worden overbrugd, terwijl perceptieverschillen als vanzelf kunnen worden aanvaard.

§ 3.1 Verordonneren van de moraal

Het bereiken van een evenwicht in het morele discours tussen de dominante discoursen van de politiek en oudere generaties aan de ene kant en de jeugdige microsferen van burgerschap aan de andere kant is de laatste jaren steeds moeilijker geworden. Jongeren worden in afnemende mate geraakt door morele overwegingen en morele boodschappen. In haar beleid probeert de politiek de jeugd aan te sporen om verantwoordelijkheid te tonen binnen en buiten hun microsferen van burgerschap. De actuele vraag in welke mate dwingende vertogen nodig zijn, is opnieuw gesteld toen er in de samenleving van een gedeelde moraal niet langer sprake kon zijn.

Een algemeen gedeelde moraal wordt steeds moeilijker te realiseren omdat jongeren de laatste decennia, onder het sociaalliberale geluid van het politieke gezag, gewend zijn geraakt aan een individuele manier van samenleven en de vrijheden die hiermee gepaard gaan. Tonkens meent dat juist deze jarenlange publieke dominantie van individuele vrijheid en decadentie ertoe heeft geleid dat er vanuit de politiek sneller en vaker sprake moet zijn van dwang (Tonkes 2006:4). De jeugd blijkt anno 2009 onvoldoende te zijn grootgebracht met een duidelijk moreel discours. Een meerderheid van de jongeren in dit onderzoek bracht ter sprake dat zij het moeilijk vinden om aangeboden vrijheden te weerstaan. Velen zijn zich ongewenst bewust geworden van de verantwoordelijkheden die aan vrijheden verbonden zitten. Dit komt doordat afhankelijkheidssferen in de samenleving ervoor zorgen dat jongeren in afnemende mate verantwoordelijkheden kunnen ontduiken. De constante verbondenheid tussen mensen binnen en buiten microsferen van burgerschap verplicht jongeren als het ware verantwoordelijk te zijn voor het eigen handelen en het eigen lot. Het morele landschap is daarmee steeds vaker een plek waar de politiek naarstig grip probeert te krijgen op de vervallen moraal bij de burger.

Klaarblijkelijk heeft de vooraankondiging van het debat van vanavond over de vredesmissie in Afghanistan bij veel jongeren interesse gewekt. In het gedrang voor de ingang van zaal twee in het LUX theater in Nijmegen stoot ik per ongeluk tegen een tengere jongen aan. Hij draait verward met zijn hoofd, maar merkt mij niet op. Om de tijd van het lange wachten te vullen spreek ik Lars aan.

- *'Hoe bepaal je volgens jou of de politiek de grens van vrijheid over mag gaan?'*

- *‘De politiek hoeft in principe niet in te grijpen zolang het de burger geen schade berokkent. Tot die tijd heeft iedereen eigen verantwoordelijkheid over zijn eigen handelingen en de gevolgen hiervan. Dat geldt zowel voor burgers in Nederland, alsook voor burgers in een land als Afghanistan. Deze zogenaamde vredesmissie was in principe niet nodig geweest. We kunnen de tijd niet terugdraaien, maar ik denk dat het zonder ons daar niet slechter was geworden.’*

Lars verrast mij door zijn sterke betrokkenheid en zijn duidelijke mening. Zijn broer is over een half jaar weer thuis. Met zijn linkerhand zwaait Lars naar een vriend, wiens. neef net terug is uit Afghanistan. Tijdens het debat is Lars prominent aanwezig. Lars weet meerdere keren zijn tegenstanders in het publiek te ontwapenen. In de foyer complimenteer ik Lars met zijn optreden en raak verder met hem in gesprek.

- *‘Wanneer is de politiek volgens jou verplicht om te moraliseren?’*
- *‘Moraliseren is niet erg. Dat moet tot op bepaalde hoogte ook.’*
- *‘Kun je dit misschien uitleggen?’*
- *‘Wij hebben allemaal steeds meer mogelijkheden om zelf ons leven in te richten. Er is een ongekende vrijheid. Maar niet iedereen kan omgaan met de verantwoordelijkheden die hieraan zitten.’*
- *‘Dus moraliseren is noodzakelijk om de burger op het goede pad te houden?’*
- *‘Ja, zo zou je het kunnen zeggen. Echter, op dit moment werkt dat averechts. Het pleidooi van onze minister voor het behoud van traditionele normen en waarden komt op mij heel betuttelend over. De moraal die de minister-president probeert uit te dragen biedt te veel keuzes. Het gevolg hiervan is dat ik nog niet weet wat mijn keuzes betekenen of wat de gevolgen zullen zijn van die keuzes. Ik kan mij voorstellen dat veel mensen hier onzeker over worden. Men heeft zich tijdenlang immers onkwetsbaar gevoeld.’*
- *‘Onkwetsbaar? Wat bedoel je daarmee?’*
- *‘Het zorgeloze leven, bedoel ik. Dat sommige mensen denken dat alles maar kan. Maar ja, in principe kan ook alles tegenwoordig en dat maakt dat men soms hard wordt tegen elkaar. Met onkwetsbaarheid bedoel ik dan dat we niet meer gewend zijn dat anderen ons zeggen wat we moeten doen. We zijn gewend vooral rekening te houden met onszelf. De oproep van de minister-president om meer respect te hebben voor elkaar geef ik op dit moment weinig kans van slagen.’*
- *‘Wat moet er dan veranderen?’*

- *‘Laat Balkenende zelf maar eens het goede voorbeeld geven. Ik denk dat iedereen om ons heen een andere betekenis geeft aan het woord ‘respect’. Allemaal hebben we er een ander beeld bij.’*
- *‘Goed voorbeeld doet volgen, bedoel je?’*
- *‘Precies, wij begrijpen elkaar.’*

De psycholoog Derksen meent in zijn boek *Zijn wij wel narcistisch genoeg?* dat de interpretatie en de beleving van de moraal plaatsvindt in een meer narcistische context dan decennia geleden waarbij het zelf, de eigen beleving en het eigenbelang centraal zijn komen te staan (Derksen 2007). Een gebrek aan een moreel discours is aldus niet het product van een gebrek aan beschaving, maar eerder een bevestiging van het feit dat individualisme in de huidige manier van samenleven stevig verankerd ligt (Kunneman 1998: 95). Het gevolg daarvan is dat het bestaan van verschillende meningen, opvattingen, opinies, ervaringen en beelden snel uitmondt in conflicten tussen individuen. Men zal constant elkaar van uitleg moeten voorzien over de betekenis van de moraal of over de adequate toepassing van de moraal in de samenleving. Een algemeen gedeelde moraal is het resultaat van de disciplinerende structuren en, zoals Hirschkind (Hirschkind 2001:3) terecht benadrukt, de dialogische verhoudingen in de samenleving. De uitkomst hiervan is illustratief voor de mate van sociale cohesie (Schuyt 2006: 200). Een tekort aan sociale cohesie is het resultaat van ofwel een ongeremde individuele vrijheid of een overheersing van het dominante gezag in de totstandkoming en de toepassing van de moraal (ibid: 201). Conflicten tussen individuen of generaties dienen, naar de woorden van Schuyt, daarom in een subtiel en niet definitief opgelost evenwicht te raken (ibid: 200).

Dit evenwicht wordt volgens Tonkes verstoord doordat vrijheid en dwang de dominante smaken zijn in de disciplinerende structuren van de politiek in het morele discours (Tonkes 2006: 9). Op het moment dat burgers worden aangesproken op hun gedrag vervalt de politiek snel in een dominant vertoog. Doordat burgers mogelijkheden om te kiezen verliezen of niet in staat zijn zelf keuzes te maken, worden microsferen van burgerschap niet zelden uitgesloten van het morele discours. De politiek en de burgers zullen het morele discours moeten benaderen als een open boek dat voortdurend herschreven kan worden. Dit is een sociaal proces waarbij een algemeen gedeelde moraal in de toekomst overdragen wordt van generatie op generatie.

De morele overdracht

In vergelijking met ouderen is de jeugd van een samenleving een onbeschreven blad. De socioloog Bourdieu meent dat dit komt doordat bij oudere generaties de *habitus* meer geïnternaliseerd is (Bourdieu 1992). Bourdieu gebruikt het begrip *habitus* om de vinger te leggen op de intrinsieke positie van het individu, die bepalend is voor waarnemingen en waardering van de buitenwereld en aanzet tot praktisch handelen (ibid: 13). De *habitus* is aldus het resultaat van ‘objectieve veldstructuren’ (ibid), of anders gezegd de uitkomst van de invloed van microsferen op burgers. Binnen microsferen van burgerschap zijn spelregels vereist. Alle burgers hebben, naar de woorden van Bourdieu, ‘objectieve

medeplichtigheid' die samenwerking tussen individuen binnen microsferen noodzakelijk acht. Daarnaast is de microsfeer ook een strijdtoneel waar de verdeling van sociaal, cultureel en economisch kapitaal uitgevochten wordt. In microsferen van burgerschap ontstaan zodoende samenlevingsvormen die het morele discours in de microwereld vorm en betekenis geven en op het niveau van de samenleving de strijd over het discours aangaan met medeburgers. Deze strijd tussen microsferen van burgerschap vindt ook haar weerslag bij de strijd tussen oude en jonge generaties. De morele overdracht gaat vaak sneller dan de opeenvolging van generaties, waardoor het in het bijzonder interessant is te kijken naar de mate waarin oude en jonge generaties toenadering kunnen blijven vinden bij de overdracht van de moraal.

De morele overdracht staat in de antropologie bekend als enculturatie (Kottak 2008: 43). Volgens Bourdieu worden de handelingen van het individu niet volledig bepaald door overheersende individuen of dominante machtsstructuren. Daarnaast is de manier van samenleven ook geen optelsom van uiteenlopende en zelfregulerende handelingen van het individu. Individuen worden zodoende geleid, noch dichten zij zelf de manier van samenleven. Er is eerder sprake van een wisselwerking tussen burgers in verschillende sociale figuraties. Het zoeken naar een evenwicht leidt onmiskenbaar tot een machtsstrijd tussen generaties doordat oude en jonge generaties niet in gelijke omstandigheden worden grootgebracht (Schuyt 2006: 82). De uitkomst van deze machtsstrijd is een verdeling van sociaal, cultureel en economisch kapitaal. Het belang van economisch kapitaal voor burgers buiten beschouwing gelaten, is sociaal en cultureel kapitaal in het bijzonder van belang voor de jeugd. Culturele verworvenheden bepalen cognitieve vaardigheden en de culturele kennis van de jonge burger. Sociaal kapitaal geeft daarnaast betekenis aan netwerken en vriendschappen (Bourdieu 1992: 120-141). De mate waarin jongeren over sociaal kapitaal beschikken bepaalt de mate waarin zij verbonden zijn met medemensen. Sociale, culturele en economische verworvenheden bepalen tot slot het evenwicht tussen discoursen uit jeugdige microsferen van burgerschap aan de ene kant en dominante discoursen van de politiek en oudere generaties aan de andere kant.

De morele overdracht van oude op jonge generaties put uit traditionele bronnen die in een morele houding voorzien bij de jeugd. Deze bronnen hebben de laatste jaren vele en sterke concurrenten erbij gekregen (Schuyt 2006: 304). Op dit punt kan de visie van de socioloog én pedagoog Emile Durkheim (1858-1917) verhelderd zijn. Durkheim heeft zich onder meer bezig gehouden met de gevolgen van het moderniseringsproces voor de ruimte voor religie in de samenleving. In de ogen van Durkheim speelde religie bij oudere generaties een bindende factor in de samenleving. Tegelijkertijd met het verlies van religie trok Durkheim de rol van het gezin, bij de primaire morele overdracht, in twijfel. Vanaf de periode dat de politiek en de burgers op een individuele manier samenleefden en afhankelijk werden van gegeneraliseerde verbondenheid, wordt het gezin in de morele overdracht namelijk gevraagd en ongevraagd bijgestaan door de politiek, het onderwijs, alledaagse (sociale) praktijken en de media. De jeugd staat daardoor vierentwintig uur per dag in verbinding met meningen, opvattingen, opinies, ervaringen en beelden van medeburgers. Ook dichten programma's van Sesamstraat tot het Lagerhuis jongeren tegenwoordig een 'serieus' genomen moraal. Deze alledaagse (sociale) praktijken tonen de jeugd continu verschillende beelden

over de moraal. Deze beelden gebruiken het morele discours vaak op een veel rijkere en complexere wijze dan de politiek zichzelf vooralsnog toelaat (Tonkes 2006: 12).

Getuige het veelvuldig gebruik van de dominante vertogen van vrijheid en dwang in het morele discours, zou er in het alledaagse leven van de samenleving ook veel ruimte moeten zijn om met behulp van een open debat te moraliseren. Deze ruimte is echter vooralsnog beperkt. Hierdoor is het voor de jeugd vaak moeilijk om manieren te vinden waarmee zij in de eerste plaats tegenstrijdige normen en waarden in openheid met elkaar kan conflicteren en in de tweede plaats toenadering tot oudere generaties kan vinden. Een beperking van een open debat leidt ertoe dat individuen niet meer van elkaar weten welke normen en waarden voor elkaar van belang zijn.

Het blijft in het morele discours vaak onbesproken of jongeren zich gesteund of ontmoedigd voelen in hun microsferen van burgerschap. Doordat deze gevoelens in het ongewisse blijven, heeft de samenleving steeds minder weet van de vorm en betekenis van microsferen bij jeugdige burgers. Voor een evenwichtig moreel discours dienen microsferen van burgerschap van jongeren zichtbaar te worden in een algemeen gedeelde moraal. Aan het eind van deze paragraaf is gebleken dat deze moraal vooralsnog niet eenduidig is. Bij de morele overdracht spelen op dit moment nog te veel discoursen gelijktijdig een rol. In de volgende paragraaf zijn de woorden jongeren gebruikt om de kunst van het moraliseren verder te bekijken en ideeën over moraliseren door jeugdige ogen te aanschouwen.

§ 3.2 Wie heeft de wijsheid in pacht?

Moraliseren hoort een alledaagse bezigheid te zijn. In de alledaagse dialogen tussen burgers is het van belang dat iedereen deel kan uitmaken van het morele discours en dat er desgewenst ruimte is voor perceptieverschillen tussen mensen. Voordat moraliseren een alledaagse bezigheid is die veel mensen gewenst of ongewenst raakt, zal de jeugd geprikkeld moeten worden om in discussie te gaan met de politiek en oudere generaties over de vorm en betekenis van de algemeen gedeelde moraal.

Door de politiek en in het gezin, het onderwijs, alledaagse (sociale) praktijken en de media, dienen jongeren voorbereid te worden op het morele discours op het niveau van de samenleving. Jongeren moeten competent gemaakt worden om nu en in latere levensfasen desgewenst inspraak te kunnen hebben in de vorm en betekenis van het discours en geïnspireerd te worden om deze stap op een daadkrachtige en zelfverzekerde manier te zetten. Daarbij vervult in het bijzonder het gezin de rol om kinderen groot te brengen als zelfstandig handelende, autonome personen en heeft het onderwijs de taak het leervermogen van leerlingen tot ontwikkeling te brengen. Antropoloog en politicoloog Anderson en sociaalantropoloog Gellner wijzen er in hun studies over nationalisme op dat scholen bij uitstek de plek zijn om een nationaal bewustzijn, dat ook de moraal behelst, over te dragen op jonge generaties (Anderson 1991, Gellner 1983). Misschien zou Durkheim, net als in de tijd waarin hij leefde, ook in de huidige postmoderne tijd pleiten voor een heropleving van de moraal in het onderwijs. Durkheim meende dat het onderwijs een belangrijk rol speelt bij de morele overdracht van

een algemeen gedeelde moraal op jonge generaties in de samenleving. Zowel het gezin als het onderwijs zouden, volgens Schuyt, moeten bijdragen aan de ontwikkeling van affectieve, cognitieve, morele en sociale vermogens bij de jeugd (Schuyt 2006: 195). Als deze vermogens bij de jeugd optimaal tot ontplooiing kunnen komen is de kans groter dat jongeren in latere levensfasen, als zij in de morele overdracht op volgende generaties moeten voorzien, in staat zullen zijn hun eigen microsferen van burgerschap te vertegenwoordigen in het morele discours. Hierdoor is de kans kleiner dat verschillende meningen, opvattingen, opinies, ervaringen en beelden de verhoudingen tussen burgers verontrusten.

Schuyt meent in dit kader dat deviante groepen in de samenleving streven naar erkenning en het toekennen van rechten (ibid: 300-301). Jongeren hebben weliswaar toegang tot het morele discours, maar het lukt hen nog te weinig om hun microsferen in de moraal ten gehore te brengen. Een geaccepteerd gebruik van perceptieverschillen kan ervoor zorgen dat verschillen tussen individuen de manier van samenleven niet hoeven te verontrusten (ibid). Perceptieverschillen gaan over het beeld dat naasten en medeburgers van jou hebben. Jongeren die niet in alle openheid kunnen discussiëren met medeburgers over perceptieverschillen doordat zij niet om kunnen gaan met de ongeremde vrijheid of de beperktheid om te kiezen, worden aangetast in hun identiteit (Derksen 2007: 150). De terugkerende vraag hierbij blijft op welke manier de werkelijkheid door verschillende mensen, zich bewegend in verschillende microsferen, aanschouwd wordt.

Trots op haar verschijning stapt een brunette de luxe gestylde wachtkamer binnen van het gebouw van de Evangelische Omroep. De dikke laag plamuur op haar gezicht moet voorkomen dat zij met een wit gezicht in de huiskamers van de trouwe kijkers van het jongerendiscussieprogramma 'Ontopic' verschijnt. Zij graait uit een grote pot een volle hand Winegums en vult een plastic bekertje naarstig met 7up.

Na het eerste deel van de opnames stoot een opgedirkt meisje hard tegen mij aan in het gedrang bij de damestoiletten. De blik in haar turquoise blauwe ogen verraad dat zij mijn reflexen negeert. Maaike heeft meer oog voor het opspuiten van haar zwaar geurende parfum. Verbaasd door haar houding spreek ik haar, nadat de assistent-regisseuse het stevig klappen inzette voor de afkondiging van de show, op de gang aan als wij op een slakkengang achter de stoet jonge enthousiastelingen aan waggelen.

- *'Wat brengt jou hier in Hilversum vanavond?'*
- *'Dat meisje met die bruine haren in het panel - is zij je opgevallen? - dat is mijn nichtje. Ik zie haar niet heel vaak, maar ze durfde niet alleen vanavond.'*
- *'Dus jij bent hier om haar te steunen?'*

- *‘Eigenlijk heb ik haar niet eens zoveel gesproken. Het duurt ook wel lang vind ik hoor. Straks moeten we nog een uur in die hete zaal zitten. Dat is best naar.’*
- *‘Waarom zit jij niet in het panel?’*
- *‘Ik? [hard gelach] Daar ben ik niet voor gemaakt. Ik ben wel gevraagd hoor. Toen ik mijn moeder belde om haar mening te vragen zei ze dat ik het moest doen als ik het leuk vind, maar dat het misschien niet zo’n geschikt programma voor mij is.’*
- *‘Vind je dat zelf ook?’*
- *‘Hmm, misschien ben ik daar te onzeker voor. Ik krijg in ieder geval vaak de vraag waarover ik onzeker ben. Mensen snappen het vaak niet omdat ik er volgens hen redelijk goed uit zie, mooie cijfers haal op school en eigenlijk altijd alles heb kunnen doen wat ik wil.’*
- *‘Vind je jezelf onzeker?’*
- *‘Eerlijk gezegd wel hoor. Maar ik heb wel al twee maanden vaste verkering en een mooi huis, en dat soort dingen. Dus eigenlijk ook weer niet.’*

Met een bekakte meisjesstem vertelt zij over een foto van haar vriendje, die met haar juiste ingevette hand naar mij wordt opgehouden.

- *‘Hoe kan het dan dat je onzeker bent?’*
- *‘Ik denk dat het met mij opvoeding te maken heeft. Ik ben opgegroeid in een mooie wijk in Laren. Mijn ouders hebben altijd alles voor mij gedaan. Ik begon mij dat pas te realiseren toen ik verhuisde naar een studentenkamer in Leiden. Als kind heb ik nooit echt geleerd om op eigen benen te staan. Mijn ouders brachten mij en mijn twee broers van de hockeyclub naar muziekles en vaak genoeg ook naar school. Als drieëntwintigjarige merk ik dat de maatschappij toch wel anders in elkaar zit. Ik moet nu bijvoorbeeld zelf alles regelen. Op dit moment weet ik niet goed hoe ik volgend jaar, als mijn studie bestuurskunde is afgerond, aan een baan moet komen. Eigenlijk ben ik wel een klein beetje verwend. Ik neem mij voor mijn kinderen later meer eigen verantwoordelijkheid te geven. Maar ik betwijfel eigenlijk of mij dit gaat lukken.’*

Terwijl haar knieën van links naar rechts wiebelen, bekijkt zij haar doorgelopen wimpers in het zakspiegeltje dat ze net uit haar lakrode tasje haalde. Terwijl zij de zweetdruppels dept met haar fluwelen zakdoekje wordt de zwarte rand onder haar ogen zichtbaar minder. Met een kwastje aait zij vervolgens

over haar bolle wangetjes die nu de vurige rode kleur verliezen aan de roze tint van het poeder. Niet veel later loopt een stoet enthousiaste jongeren door gangen van witte muren en onbevlekte tapijttegels naar de zaal waar over een paar minuten het tweede deel van de opnames begint. De klapdeuren geven toegang tot een donkere ruimte. De enige spots zijn gericht op de tafel waar de vier panelleden nu nog informeel de dag door zitten te nemen. Verscholen achter een rode pilaar laat Maaike zich zakken op een harde, houten rode poef in de hoop niet in beeld te komen. Ze laat haar vingers als een kam door haar blonde gekrulde lokken strijken. Haar fluwelen paarse rokje tot net boven haar knie, vloekt met de kleur van de poef. Met het schaamrood op haar kaken loopt ze een minuut of vijf later naar een door de regisseur aangewezen andere plek. Op een blauwe poef draait zij de naad van haar rokje richting haar rug. Het televisiescherm in de ooghoek van haar linkeroog probeert zij tevergeefs te mijden.

Het gedrag van jongeren is medebepaald door het gedrag van hun ouders. Als ouders in de opvoeding 'vrijheid' als een belangrijke waarde beschouwen, kan dat volgens Schnabel eraan bijdragen dat jongeren zichzelf ontplooien en de eigen idealen over de manier van samenleven beter kunnen verwerkelijken (Schnabel 1999: 29). Als deze kinderen in latere levensfasen jong volwassen worden, lopen zij echter tegen verantwoordelijkheden aan die zij eerder nooit zelf hoefde te nemen. De vermeende veilige wereld waarin zij zijn opgegroeid is een onrealistische wereld. Dit heeft tot gevolg dat jongeren zich in latere levensfasen moeilijk kunnen inleven in microsferen van medeburgers. Zij zijn immers niet gewend om samen en in onderlinge verbondenheid met deze microsferen te leven.

Het grote zelfvertrouwen dat de jongeren hebben ontwikkeld tijdens de opvoeding brokkelt langzaam uiteen als zij de 'echte' wereld betreden. Hun positieve zelfbeeld neemt af naarmate de buitenwereld hen confronteert met 'hobbels' die zij moeten nemen. Een meerderheid van de jeugd is namelijk niet in staat om deze obstakels zelfstandig te overkomen. De buitenwereld kan hen aanschouwen als arrogant omdat zij het beter lijken te weten of naar het hen kijken als jongeren die erg onzeker zijn. Derksen noemt deze jongeren narcistisch (Derksen 2007: 74- 118). Narcisme treft zelfverzekerde jongeren die sterke opvattingen hebben over hoe mensen met elkaar dienen om te gaan. Ze zijn erg met zichzelf bezig, wat andere vaak interpreteren als arrogantie en hooghartigheid. Echter, wie deze jongeren toelaat in zijn leven zal zien dat zij in werkelijkheid erg onzeker zijn over zichzelf en hun leven. Deze groep jeugdige burgers is tijdens de opvoeding sterk gericht geweest op de eigen persoonlijkheid. Ondanks of misschien dankzij de gerichtheid op het zelf, blijken deze jongeren steeds meer afhankelijk van reacties van anderen. Voortdurend moet hun omgeving hen geruststellen omdat zij dit zelf verleerd zijn. Hun zelfbeeld is verstoord doordat zij, in de woorden van Derksen, opgevoed zijn als 'achterbankkinderen'[13].

[13] Psycholoog Jan Derksen omschrijft het begrip 'achterbankkinderen' in zijn boek *Zijn we wel narcistisch genoeg* als volgt:

"[…] de ouders, hoewel die erg druk zijn met zichzelf, hun werk en hun persoonlijk leven, vinden het van groot belang dat alle vaardigheden en talenten van hun kinderen tot ontplooiing komen en om dit te bereiken worden ze op de achterbank van hot naar her gebracht. De verzorging sluit ragfijn aan bij de behoeften van het kind. De

Deze jongeren zijn in de opvoeding onvoldoende gewend geraakt om hun mening, opvatting, opinie, ervaring en beeld te verdedigen en te bediscussiëren. Daardoor is het aandeel van deze jongeren dat mee kan en wil discussiëren in het morele discours beperkt. Uitwisseling tussen individuen met uiteenlopende gedragingen, verwachtingen, en regels heeft namelijk altijd plaatsgevonden binnen de comfortzone van de ervaringswereld van deze jongeren. Doordat zij zijn opgevoed in een relatief beschermde microsfeer van burgerschap raken zij onzeker op het moment dat andere microsferen in de publieke ruimte op een andere manier invulling geven aan burgerschapssferen. Deze onzekere gevoelens hebben tot gevolg dat de jeugdige burgers zich terugtrekken in eigen microsferen van burgerschap. Bij hen ontbreekt vooralsnog het vertrouwen in andere microsferen dat nodig is om, in dialoog met naasten en medemensen, een visie op de goede manier van leven te ontwikkelen. Hiërarchische voorschriften in het politieke beleid, het onderwijs, alledaagse (sociale) praktijken en andere microsferen verliezen bij deze jeugdige burgers draagvlak.

Het feit dat een groep jongeren, even goed als een groep volwassenen trouwens, moeite heeft met het van bovenaf verordonneren en het bij gelegenheid opleggen van een visie van het goede leven, verdient volgens Tonkes enige nuancering. Volgens Tonkes maakt een morele aansporing in verticale zin namelijk plaats voor een dialogische vorm van moraliseren (Tonkes 2006: 177). Dit is een van de gevolgen van gegeneraliseerde afhankelijkheden in de samenleving. Echter, in hoofdstuk twee van deze masterthesis is, bij woorden van verschillende sociale wetenschappers, uiteengezet dat gegeneraliseerde afhankelijkheidssferen een ‘gedeeld woud’ aan formele en informele wetten en geschreven en ongeschreven regels vereisen om solidariteit en loyaliteit in de manier van samenleven te bewaren (Van Oenen 2002: 9). Daarnaast bepalen wetten en regels in belangrijke mate de mogelijkheid voor individuen om gevoelens van onzekerheid te vermijden (Hofstede 2000: 140-175). De wijsheid kan dus niet alleen in pacht liggen bij de burger. De totstandkoming van de moraal in de samenleving zou het resultaat moeten zijn van een dialogische vorm van moraliseren én het van bovenaf verordonneren van hiërarchische voorschriften. Dit is, zo kan ik op grond van mijn onderzoek stellen, voor jongeren met narcistische kenmerken onmisbaar. Waar deze jongeren door hun narcistische neigingen vaak denken de wijsheid zelf in pacht te hebben, zal een daadkrachtig tegengeluid van de politiek en medeburgers in het morele discours hun handelen in evenwicht moeten brengen.

Terwijl het haar van de presentator de laatste styling ondergaat tikt er iemand op mijn rechterschouder. Met een grote lach kijkt een blonde jongen mij vriendelijk recht in mijn gezicht aan. Hij strekt zijn rechterhand naar mij uit en schud mijn rechterpols stevig heen en weer. Zijn gezicht straalt van

---

frustratie is minimaal, de realiteit komt nog nauwelijks binnen en de mal die in deze periode wordt gevormd voor superego en ego-ideaal komt niet goed uit de verf. Dit typische voortraject leidt in de latere uitbouw van het superego en ego-ideaal tot een minder uitgekristalliseerde, minder verfijnde en onpersoonlijke architectuur. De normen en waarden van deze mensen hebben vooral betrekking op het vermijden van krenkingen bij henzelf en de ander.

zelfverzekerdheid. De bloknoot op zijn schoot verraad zijn missie van vanavond. Het logo van de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders is niet te missen. Overtuigd van de populistisch leuzen van deze partij probeert Mark mijn politieke voorkeur gedurfd te overreden.

- *'Vind je ook niet dat de politiek in Den Haag eigenlijk niets voorstelt?'*
- *'Jij vindt dat schijnbaar wel. Leg mij dat eens uit dan.'*
- *'Het is een schijnvertoning. Een poppenkast die niet uit de kast durft te komen.'*

Terwijl Mark uitbundig lacht om zijn eigen opmerking raak ik, al geïntrigeerd door vele eerdere gesprekken met jongeren met een rechtse politieke voorkeur, nieuwsgierig naar de rest van zijn verhaal.

- *'Kijk, de politieke elite loopt achter vage belangen aan en luister weinig naar het volk. Zij sturen het volk met een kluitje het bos in zeg maar.'*
- *'Hoe zou dit moeten veranderen, volgens jou?'*
- *'Als ik met honderden - soms duizenden – jongeren op door ons zelf georganiseerde bijeenkomsten kom, praten wij daar honderduit over. Onze conclusie is dan meestal dat de burger terug moet komen in Den Haag. De meerderheid heeft het in een democratie voor het zeggen. We zouden niet zo over ons heen moeten laten door die politiek van tegenwoordig!'*
- *'Hoe zie je dit voor je?'*
- *'Het is belangrijk dat burgers er gewoon zijn. Waarom zitten er geen mensen in de Tweede Kamer die voor een schamel inkomen in de zorg werken bijvoorbeeld. Zij weten hoe het er op de werkvloer aan toe gaat. Daar weten die lui in Den Haag nu toch niets van, joh.'*

Hangend met zijn bovenlichaam uit het kleine raampje van de trein reikt Mark zijn visitekaartje aan. De cursief gedrukte letters maken duidelijk dat hij in het transport zit. Als de trein wegrijdt vanaf station Hilversum Sportpark zie ik in een snelle oogopslag hoe een wit katoenen shirt onder zijn uitgetrokken rode colbertje tevoorschijn komt.

Verschillen oude en jonge generaties in wat zij als de goede manier van samenleven beschouwen, of zijn er juist veel overeenkomsten tussen hen, waardoor een diepgaande beschouwing van het morele

discours in de toekomst mogelijk toenadering vindt? Op grond van gesprekken met jongeren in dit onderzoek kan ik stellen dat hun meningen, opvattingen, opinies, ervaringen en beelden niet dusdanig uiteenlopen met het dominante discours in de moraal dat een algemeen gedeelde moraal onoverbrugbaar zou zijn. In tegenstelling tot oudere generaties heeft de jeugd van tegenwoordig niet altijd de juiste handvaten ter beschikking waarmee zij de dialoog aan kan gaan met medeburgers in het morele discours. Veel jongeren vinden het weliswaar interessant om de betekenis van hun microwereld deel te maken van het morele discours, maar kunnen niet de juiste woorden vinden om het gesprek voort te zetten. Zij missen de kennis over geschreven en ongeschreven regels en vermijden daardoor de discussie met anderen buiten microsferen die voor hen vertrouwd zijn. De meerderheid van de jongeren in dit onderzoek is er niet van overtuigd dat zijn of haar mening belangrijk is voor het morele discours. Het is daarom interessant om jongeren te spreken die deze groep vooralsnog teruggetrokken jongeren trachten te overtuigen dat het morele discours niet zonder hun gedragingen, verwachtingen, regels en perspectieven uit hun microwereld kan bestaan en daarmee zodoende niet een visie op het goede leven kan uitdragen.

Enkele sociale wetenschappers hebben zich in het verleden uitgelaten over het populisme. Zij hebben bijvoorbeeld de vraag opgeworpen, of en in welke mate de ‘wil van de meerderheid’ heilig verklaard moet worden bij het politieke bestuur van de samenleving. Een van deze sociologen is Dick Pels. Op zijn beurt gebruikt hij de woorden van Stuart Mill en waarschuwt in het artikel *Mill waarschuwt voor het huidige populisme* in het Filosofie Magazine van juni 2009, voor populisme. “Als je de oren laat hangen naar de stem van het volk, dan kom je nooit verder”, zegt Pels. Hij benadrukt dat het volk de wijsheid niet in pacht heeft. “Dat is de taak van de elite”, zo meent deze socioloog. Pels merkt in het artikel op dat het in het bijzonder belangrijk is om te luisteren naar wat het volk *niet* wil. De stem van het volk is aldus een tegenkracht voor de dominante discoursen van de politiek.

In de discussie over het populisme in de samenleving wordt de burger, mijns inziens, over het algemeen te veel wijsheid toebedeeld. In morele discussies heeft de burger over bepaalde zaken wellicht de wijsheid in pacht, maar beschikt de politiek over andere zaken vervolgens over meer kennis. Je kunt en mag van een doorsnee jongere op straat niet verwachten dat hij een uitgebalanceerd antwoord kan geven op de vraag of kernenergie moet worden afgeschaft, of überhaupt een representatieve mening heeft over bijvoorbeeld de klimaatverandering. Uiteindelijk is het een wisselwerking tussen de elite van de politiek en experts aan de ene kant en de wil van oudere en jeugdige generaties aan de andere kant.

Van jongeren kan en mag men niet verwachten dat zij de kennis en de wijsheid in pacht hebben om het morele discours op verscheidene terreinen in gang te zetten. Dat dit wel gebeurd is volgens de jeugd zorgwekkend. Mede door de druk van de media hebben jongeren het gevoel dat zij zich overal een mening over moeten vormen. De jeugd heeft steeds vaker het gevoel min of meer gedwongen te worden om over van alles en nog wat na te denken. In het volgende hoofdstuk is deze invloed van de media beschreven. Echter, de media is samen met de politiek, oudere generaties en alledaagse sociale praktijken verantwoordelijk voor het ontstaan van een moreel discours. Ik laat daarom in hoofdstuk vier ook zien op welke manier dit morele discours in de toekomst gerealiseerd kan worden.

Hoofdstuk 4 De moraal in kleine deugden

'De deugd van iets of iemand is wat zijn waarde uitmaakt, met andere woorden, de hem kenmerkende werkzame kracht. […] De deugd, of liever gezegd de deugden zijn, zo men wil, morele waarden, die we echter, voor zover we het kunnen, verinnerlijkt hebben en volgens welke we metterdaad leven.'

Comte-Sponville, A. *Kleine verhandeling over de grote deugden* 2008: 12, 14

Zowel in het publieke debat als bij de zienswijzen van verschillende sociale, politieke en filosofische wetenschappers is al sinds geruime tijd aandacht voor een register aan deugden (Aristoteles 384 v. Chr. – 322 v. Chr., Comte-Sponville 2008, Tonkes 2006, Schuyt 2006). Met deugden wijst men algemeen aanvaarde, positieve eigenschappen aan. Tegenover deze goede eigenschappen staan de ondeugden. In het debat tussen de politiek, de wetenschap en de burgers moet het niet alleen blijven bij discussies over positieve of negatieve deugden, maar moeten jongeren geïnspireerd raken om deugden van binnenuit een betekenis te geven en te beoefenen. Deugden worden bij individuen van binnenuit beoefend en zijn onderdeel van een innerlijk dialoog. De morele oriëntatie wordt dus niet aangeleerd door vele regels van buiten te leren, maar door de deugden zo goed mogelijk te beoefenen (Schuyt 2006: 305). Moraliseren dient daarom, mijns inziens, uit te gaan van het daadkrachtig geven van het goede voorbeeld en niet enkel een bevestiging van het ongewenste gedrag te zijn.

De filosofie van deugden is een verworven neiging van de mens het goede te doen (Aristoteles in Comte-Sponville 2008: 13). De vier deugden waar deze neiging op berust zijn wijsheid, dapperheid, bedachtzaamheid en rechtvaardigheid. Dit viertal staat ook bekend als de deugden die de voorwaarde scheppen voor een register aan deugden. Deze worden daarom ook wel - afgeleid van het Latijnse woord 'cardo' wat deurhengsel betekent - *kardinale deugden* genoemd. Deze deugden zijn, volgens de filosoof Aristoteles, het zorgvuldig gekozen midden tussen twee onverstandige uitersten. Een goede deugd gaat uit van een evenwicht en dient als uitgangpunt voor de juiste maat der dingen. Wil de jeugd dit evenwicht bereiken dan zullen zij bijvoorbeeld gevoelens van verantwoordelijkheid moeten creëren tussen aan de ene kant overdreven compassie en aan de andere kant onverschilligheid en een tekort aan de deugd 'trouw'. Niet iedere jongere kan met deugden uit de voeten. Dit wil zeggen dat jongeren niet altijd in staat zijn om *goed* te handelen. Dit komt, zo wil ik op grond van mijn gesprekken met jongeren stellen, doordat de jeugd onvoldoende een beeld heeft bij wat men in de samenleving als algemeen aanvaarde, goede deugden beschouwd. Wil dit maatschappelijk betoog over deugden gestalte krijgen dan is een positieve benadering en een toenadering op het niveau van microsferen een voorwaarde.

Daadkrachtig moraliseren

De laatste jaren is het steeds minder gewoon geworden dat de politiek burgers moraliserend toespreekt. De overheid kon jarenlang met behulp van een duidelijke morele boodschap een maatschappelijke mentaliteitsverandering teweeg brengen. Burgers waren tot in de tweede helft van de vorige eeuw nog te bereiken met morele voorlichting. Vanaf die tijd veranderde dit omdat burgers steeds meer belang gingen hechten aan de individuele manier van samenleven. Onder meer door deze veranderde houding van burgers werden publieke discussies over de moraal steeds vaker teruggevoerd tot privéaangelegenheden. Hoewel het gesprek over moraliseren in de huidige samenleving steeds meer aanwezig is in de publieke ruimte heerst het idee en de beleving dat moralisering betuttelend is.

Met moraliseringcampagnes als de SIRE spotjes[14], tracht de politiek onaanvaardbaar gedrag van burgers te veranderen. Hoewel over resultaten van deze campagnes te discussiëren valt, brengen dergelijke spotjes kleuring aan in het publieke debat. Daarnaast zet de morele boodschap mensen aan tot het nadenken over de vraag of deze boodschap ook hun gedrag aanspreekt. Deze werkwijze slaat echter bij veel jongeren niet aan. Veel jeugdige burgers kijken de campagnes aan, weten de vorm te waarderen, maar halen hun schouders op over de inhoud van de boodschap.

De ijzeren nopjes aan de onderkant van Line's hakje verraden dat zij mij in de rug nadert. Haar rode lippen ontwijken mijn wang als wij elkaar begroeten. Met een Brabants accent vertelt Line dat wij vandaag samen naar het historisch museum van Rotterdam gaan, de stad waar de oorspronkelijk Brabantse vrouw sinds zes jaar woont. Wij hebben elkaar voor het eerst een week geleden ontmoet op een avond bij de Dialoog Academie in Rotterdam. Uit vijf kortstondige 'speeddates' werd Line door de jury gekozen als mijn 'match'. Een week later lopen wij naar de Korte Hoogstraat, midden in het centrum van de stad. Aan haar rechterarm bungelt een vierkante doos met schoenen in een plastic tas. In de tram ontbloot zij haar vuurrode hielen, trekt platte stoffen schoenen aan en vervloekt haar naaldhakken. Hoofdschuddend wijst een bejaarde vrouw, die schuin tegenover Line staat, haar woorden af, waarna de mondhoeken van Line voorzichtig opkrullen.

- *'Ik ben toch zeker niet zo asociaal als die jongeren in die bus op het spotje van de televisie? […] Dat spotje waar ze in zeggen dat mensen onbewust asociaal zijn. Ik herken mij hier niet in. Naar mijn idee ben ik prima in staat goed met iedereen om te gaan. Dat geldt voor een hele grote groep niet. Maar de mensen die echt onbewust asociaal zijn bereik je juist niet met dit spotje!'*

[14] SIRE (1967) is een afkorting van Stichting Ideële Reclame. SIRE stelt zich ten doel onderbelichte maatschappelijke onderwerpen zichtbaar te maken en op de publieke agenda te zetten.

Met de SIRE spotjes hoopt de overheid een grote groep burgers aan te spreken. Echter, de boodschap in het spotje is, zo stel ik namens de meeste jongeren in dit onderzoek, een schijnwerkelijkheid. De inhoudelijke vorm en toon verzuimen in het geven van het goede voorbeeld, maar expliciteren ongewenst gedrag. De kans is klein dat deze vorm van moraliseren daadwerkelijk een mentaliteitsverandering bij jongeren teweeg brengt. Het beoogde resultaat, dat er op neerkomt meer solidariteit en loyaliteit te scheppen in de manier van samenleven, bereikt de jeugd onvoldoende zolang er enkel een prominente aanwezigheid is van normen en waarden die negatief gedrag afwijzen.

Volgens Tonkes ontbreekt het bij deze negatieve vorm van moraliseren aan een idee over wat jongeren zouden moeten leren (Tonkes 2006: 279). Deze sociologe meent dat de negatieve benadering van jongeren niet vreemd is. Moraliseren begint, zo stelt zij, immers pas op het moment dat een algemeen gedeelde moraal ontbreekt. Dit neemt niet weg dat een positievere benadering dichterbij de oriëntatiewereld van de jeugd staat. Door negatief gedrag af te wijzen wordt de jeugd weliswaar aangespoord na te denken over de moraal, maar ontwikkelt geen mate van zekerheid over de eigen normen en waarden. Zekerheid hebben over de mogelijke eigen inbreng in het morele discours is een voorwaarde voor een algemeen gedeelde moraal in de toekomst. Dat deze zekerheid ontbreekt, is zorgelijk omdat jongeren steeds meer door de samenleving gevraagd worden de moraal met behulp van deugden zichtbaar te maken in de eigen microsfeer van burgerschap en in die van anderen. Anno 2009 wordt van de jeugd verwacht dat zij bij machte is een register aan deugden open te slaan in hun alledaagse manieren van samenleven. Net als het handvest ‘verantwoordelijk burgerschap’ zullen ook deze negatieve vormen van moraliseren niet het beoogde resultaat bereiken. Keer op keer blijkt uit de veldwerknotities van dit onderzoek dat jongeren een daadkrachtig voorbeeld missen om hun handelen aan het handelen van naasten en medeburgers te kunnen spiegelen.

Jongeren dienen geïnspireerd te worden om na te denken over de toekomst van de manier van samenleven. De jeugd moet daarin gesteund worden door de politiek, het onderwijs, het gezin en alledaagse (sociale) praktijken. Ook de rol van de media speelt een voorname rol bij de overdracht van de moraal en de inspiratie die jongeren hieruit kunnen halen voor alledaagse deugden. Door de verknipte realiteit van ‘realitytelevisie’ en de schijn van objectiviteit in de alledaagse media, is het echter voor jongeren steeds minder goed te duiden met welke werkelijkheid zij zich nog mee verbonden kunnen voelen.

§ 4.1 De geregisseerde werkelijkheid

Na een klein half uurtje in het restaurant verschijnt de ober aan onze witgelakte tafel. Met een zacht klapje slaat Line de menukaart voor haar neus dicht. Over zes weken gaat ze op vakantie naar een zonnige bestemming. Door te wijzen naar haar buikje en armen gebaart ze mij dat ze geen broodje neemt. Na tien

minuten komt de in, het wit geklede, ober gehaast aanlopen met een tosti en twee koppen thee. Line doopt haar theezakje langzaam heen en weer in haar kopje met heet water en nipt haar eerste slokje.

> *'Een aantal dagen geleden was er toch in het nieuws dat er geweld was gebruikt tegen buschauffeurs en ambulancepersoneel.[…] "Dat kan toch niet", had mijn vader gezegd. Mijn zus en ik zeiden dat er wel ergere dingen in de wereld gebeuren. Mijn vader zei toen dat hij niet begreep dat wij hier zo onverschillig over kunnen doen. Wij hebben toen maar even verstandig onze mond gehouden. Hij zal toch niet snappen wat wij bedoelen. We denken gewoon anders over bepaalde dingen. Het is niet dat ik het niet erg vind. Maar ik kan mij toch niet overal druk om maken? Nee toch, dat doe jij toch ook niet?'*

Tegenwoordig is de jeugd wel betrokken bij de samenleving, maar weinig bereidwillig om deze betrokkenheid met idealen te associëren. Terwijl de houding van de jeugd voor de buitenwereld lijkt op onverschilligheid en apathie stelt Wijnberg in zijn boek *Boeiuh!,* echter dat de jeugd juist haar betrokkenheid toont door zich te distantiëren van de werkelijkheid (Wijnberg 2007). De jeugd valt anno 2009 geen gebrek aan betrokkenheid te verwijten, maar is ook niet op dezelfde manier betrokken bij het publieke debat als jongeren in de jaren zestig dat waren. Jongeren geven aan op de hoogte te willen zijn van het nieuws, maar het nauwelijks interessant te vinden om actief met dit nieuws aan de slag te gaan.

Behalve dat dit 'zapgedrag' past bij de stijl van jongeren staat het ook niet los van de schijn dat jongeren een geboren generatie 'multitaskers' zouden zijn. Zonder moeite kunnen zij tegelijkertijd op de hoogte blijven van het nieuws, hun huiswerk maken, hun persoonlijke pagina op de profielensite 'Hyves' onderhouden en ondertussen crackers met pindakaas smeren. Jongeren komen echter in de problemen als deze bezigheden hun levensstijl gaan beheersen (Nelis en van Sark 2009: 50-51). De schijn dat jongeren 'multitaskers' zouden zijn, wordt ondersteund door het feit dat de hersenen van jongeren pas rond het 25ste levensjaar volgroeid zijn (ibid: 18-39). De jeugd distantieert zich van de fragmentatie van de media uit zelfbescherming tegen de verknipte realiteit van 'realitytelevisie' en de schijn van objectiviteit in de alledaagse media.

Deze zelfbescherming van de jeugd is terug te zien in hun mediagedrag. Het valt niet te ontkennen dat de jeugd zelf verantwoordelijk is voor de media waarop zij afstemt. De Nrc.next is, met de slagzin die zij dagelijks bovenaan de krant hanteren *Meer nieuws in minder tijd*, bijvoorbeeld niet voor niets een populaire krant onder jonge mensen. De korte stijl van berichten en vormgeving vergt amper een kwartier leestijd. De krant past daardoor uitstekend bij de stijl van de jeugd. Het rapport *Betrekkelijke betrokkenheid* van het Sociaal en Cultureel Planbureau wijst daarnaast op de gevolgen van de digitalisering en een snelle verspreiding van nieuws via het internet (Sociaal en Cultureel Planbureau 2008). Jongeren zijn constant op de hoogte van maatschappelijke ontwikkelingen, zo

meent het rapport. Voor veel jongeren is het daardoor eerder een uitdaging offline de dag door te komen, dan online de ontwikkelingen om hen heen te volgen.

Doordat media zoals het internet, maar ook de televisie, kranten en tijdschriften, steeds sneller en vaker een rol spelen in het leven van jongeren, is het voor de jeugd vrijwel onmogelijk al deze informatie tot zich te nemen, te overdenken en zich hier een mening over te vormen. Bovendien realiseren jongeren zich, zo kan ik op grond van mijn onderzoek stellen, goed dat zij bepaalde handelingen en denkwijzen beter aan wetenschappers of een politieke elite kunnen overlaten. Het feit dat de jeugd zich soms distantieert van nieuws bevestigt, in mijn ogen, dat jongeren zich juist goed realiseren in welke complexe en abstracte wereld zij grootgebracht worden. De jonge generatie is zich anno 2009 meer dan ooit bewust van haar eigen mogelijkheden én haar eigen beperktheden.

De publieke omroepen staan onder verantwoordelijkheid van de politiek voor de keuze om, net als een groot deel van de programmering op de commerciële zenders, een nieuwe realiteit te verkopen. Deze realiteit wordt vertekenend weergegeven omdat zij niet in haar totaliteit wordt getoond, maar verknipt volgens een door een regisseur bedacht concept. Voor de jeugd wordt het daardoor steeds moeilijker om onderscheid te maken tussen werkelijkheid en fictie. Veel van de programmaring op de commerciële televisiekanalen presenteert een vermeende werkelijkheid, die voornamelijk de zorgeloosheid van ons bestaan wil benadrukken. De kritische noot op de werkelijkheid is zo goed als verdwenen. De jeugd wordt verleid om te geloven in een door de media gecreëerde werkelijkheid.

Het is zorgwekkend dat het merendeel van de jongeren in de huidige programmering een gemanipuleerde werkelijkheid voorgeschoteld krijgen. Deze werkelijkheid wordt namelijk gepresenteerd met de schijn van objectiviteit. Het fenomeen van de onwerkelijke realiteit verzuimt haar kijkers te vertellen hoe het echte leven in elkaar zit. Jongeren die de televisie afstemmen op programma's als bijvoorbeeld *Sweet Sixteen* op de muziekzender MTV en aanschouwen hoe jongeren van hun leeftijd buitenproportionele feestjes geven op hun verjaardag, zien daardoor een schijnwerkelijkheid. De jongeren waar zij op dat moment naar kijken zijn ongelooflijk verwend en blaken van het zelfvertrouwen. Maar het grote zelfvertrouwen dat zij hebben opgebouwd in hun beschermde leventje is tegelijkertijd hun valkuil. Hun ervaringen met de realiteit zijn beperkt en daardoor vaak kortzichtig. Zij zijn zo gewend geraakt aan al die positieve aandacht dat hun ego een deuk krijgt als ze niet het middelpunt van de belangstelling zijn, waarschuwt psychologe Jean Twenge in haar boek *Generation Me* (Twenge 2006). De media houdt tegenwoordig de schijn op dat 'dingen' vanzelf komen en dat de werkelijkheid maakbaar is. Echter, tegenslagen zijn, ook in het leven van deze verwende jongeren, onvermijdelijk. Men kan zich afvragen hoe jongeren weten te overleven als je ze als een Robinson Crusoe op een onbewoond eiland zet - en dan in het echt, niet als spel.

Het is niet vanzelfsprekend aan te nemen dat jongeren om deze nieuwe vorm van 'nieuwsweergave' hebben gevraagd. Echter, de jeugd is wel gevoelig voor media die amusement en een verspreiding van het nieuws samenbrengt. De jeugd laat zich gemakkelijk verleiden voor media waarin feit en fictie moeilijk te onderscheiden zijn, omdat het hun de mogelijkheid biedt te ontsnappen aan de realiteit van complexe of abstractie gebeurtenissen om hen heen. Om het onbegrip over

gebeurtenissen in de wereld te ontvluchten stemmen jongeren hun mediagedrag af op simpelweg vermaak of de verknipte realiteit van ‘realitytelevisie’

Het bovenstaande verhaal suggereert niet dat amusement op de televisie uit de huiskamer moet verdwijnen. Het biedt jongeren immers de mogelijkheid te ontsnappen aan de complexiteit van de wereld om hen heen - iets waar de jeugd sterk naar verlangt. Waar het om gaat is om het verschil tussen fictie en de werkelijkheid in de media voor jongeren niet bewust te verbloemen. Door een gemanipuleerde werkelijkheid is een algemeen gedeelde moraal namelijk niet meer te onderscheiden van een door een regisseur bedachte moraal. Het onvermijdelijke gevolg daarvan is dat deugden en ondeugden elkaar overlappen en het voor de jeugd dus steeds moeilijker wordt te leven volgens een algemeen gedeelde moraal. Daardoor kunnen de deugden steeds minder goed uitblinken in hun dagelijkse manier van samenleven met naasten en medeburgers.

Het is van belang jongeren te inspireren om na te denken over de toekomst van de manier van samenleven. Door de verknipte realiteit van ‘realitytelevisie’ en de schijn van objectiviteit in de alledaagse media, is het voor jongeren steeds minder goed te duiden met welke werkelijkheid zij zich nog mee verbonden kunnen voelen. Het is onder meer een taak van de media om de jeugd te prikkelen tot betrokkenheid bij het morele discours. Deze morele boodschap is voor jongeren in hun eigen leefwereld het beste te verbeelden in prikkelende verhalen die opgebouwd zijn uit persoonlijke ervaringen en herinneringen. In de toekomst kan met behulp van deze morele boodschap toenadering tussen generaties een stapje dichterbij de werkelijkheid zijn.

§ 4.2 De morele boodschap in een prikkelend verhaal

Onder jongeren is een sterke behoefte aan verhalen en nieuws met een positief geluid. Barack Obama, die op 20 januari 2009 beëdigd werd tot president van de Verenigde Staten, spreekt jongeren aan door zijn daadkrachtige boodschap voor gewenste verandering. Deze boodschap speelt in op de betrokkenheid van de jeugd bij de samenleving zonder de woorden in de boodschap te associëren met idealen die voor jeugd onbereikbaar lijken te zijn. In zijn roep om verandering benadrukt de president het belang van de aanwezigheid van de traditionele deugden bij de dagelijkse manieren van samenleven. Het feit dat veel jongeren - evenals vele burgers van alle leeftijden en afkomstige uit alle windstreken - zich in een kleinere of grotere mate aangesproken voelen door een president, lijkt anno 2009 bijzonder. Voor jongeren is het niet meer vanzelfsprekend dat zij opkijken van landbestuurders. Twenge wijdt in het hoofdstuk *You can be anything you want to be* uit haar boek *Generation Me* aandacht aan het feit dat Amerikaanse jongeren eerder de neiging hebben hun houding en ambities aan televisie- of zangsterren te spiegelen (Twenge 2006: 72-103). Met de komst van Barack Obama lijkt dit aldus te veranderen. Een spiegeling van deze nieuwe ambities is bij jongeren in dit onderzoek waar te nemen in de codes die deze jongeren hanteren, alsook in hun taalgebruik.

In het gebruik van deze codes en in hun taalgebruik geeft de jeugd blijk van hun behoefte aan rolmodellen. Deze rolmodellen kunnen met jongeren ervaringen en herinneringen delen van een algemeen gedeelde moraal. Het is belangrijk om zich te realiseren dat de moraal en de deugden die een moreel discours vormen, afhankelijk zijn van de context waarin deze worden gebruikt (Schuyt 2006: 305).Dat jongeren bij het gebruik van een merendeel van de deugden vaak geen gelijkenissen vertonen met oudere generaties, neemt niet weg dat een kijkje in de keuken van microsferen van burgerschap bij jeugdige burgers een schat aan deugden zichtbaar maakt. Rolmodellen kunnen eraan bijdragen dat jongeren zich verbonden blijven voelen met de samenleving en het morele discours. Hierdoor kan de jeugd hun schat aan deugden ook delen met medeburgers.

De aanwezigheid van deze deugden is noodzakelijk voor wie bedenkt dat een samenleving zonder deugden in veel opzichten aan solidariteit en loyaliteit zal verliezen. Deugden zijn immers de spiegel van de moraal, ofwel datgene wat algemeen aanvaard wordt als de goede manier van samenleven. Om jongeren te raken met deze boodschap is het van belang dat deugden een positief, vernieuwend en vooral een klein en persoonlijk karakter hebben. Op deze manier kunnen ook de traditionele deugden tot de verbeelding van de jeugd gaan spreken. Schuyt meent dat de morele overdracht vooral precies, vindingrijk en speels moet zijn (Schuyt 2006: 304-309). Deze socioloog meent hiermee te willen zeggen dat als de samenleving wil dat jongeren nog een boodschap hebben aan morele deugden, het gebruik moet maken van kleine en praktische deugden. Schuyt haalt het werk van letterkundige Robert S.C. Gordon aan en neemt de lezer van zijn boek *De steunberen van de samenleving* mee door enkele ethische, praktische, sociale en persoonlijke deugden. Uit zijn verhaal blijkt dat het vooral gaat om onderlinge verstandhoudingen tussen mensen. Het is in de relaties die men aangaat met naasten en medeburgers van belang gemeenschappelijke herinneringen op te bouwen en gedeelde ervaringen te creëren. Naast het opbouwen van deze vriendschapsrelaties is het van belang in de omgang met anderen vindingrijk, zorgvuldig, humoristisch, speels, creatief, realistisch en evenwichtig te zijn. Bovendien wijst Schuyt op het belang van het inlevingsvermogen van individuen (Schuyt 2006: 306-307).

De deugden dienen ter inspiratie voor dagelijkse burgerschapssferen en zijn met het oog op de nieuwsgierigheid van de huidige generatie jeugdige burgers in staat een veelzijdig geheel uit te maken het morele discours in de samenleving. Op basis van verschillende sociaalwetenschappelijke inzichten en het antropologische veldwerk onder de jeugd is duidelijk geworden dat jongeren handvaten nodig hebben voordat zij hun betrokkenheid bij de samenleving kunnen associëren met idealen, die voor hen vooralsnog vaak onbereikbaar zijn.

Een moreel discours kan relaties tussen enerzijds individuen binnen microsferen en anderzijds tussen individuen en medeburgers buiten microsferen laten opbloeien. ‘Trouw’ is daarbij een in het oog springende deugd die ten grondslag ligt aan gevoelens van verbondenheid tussen oude en jonge generaties. Deze relaties fungeren als een spiegel voor de identiteit van ouderen en jongeren. Het is daarom van belang dat jongeren op een jonge leeftijd al na leren denken over wat voor hen de goede manier van samenleven is. Jongeren kunnen nieuwsgierig gemaakt worden voor herinneringen van de oudere generatie uit het verleden. Het opwekken van deze nieuwsgierigheid werkt onmiskenbaar het

meest doeltreffend als prikkelende verhalen worden gebruikt. Het vertellen van een sprookje aan kinderen is daarom uitgesproken belangrijk voor de mate waarin zij zich tot een andere leefwereld dan de wereld waarin zij worden grootgebracht, kunnen verbeelden. Sprookjes zetten aan tot het creëren van verbondenheid tussen het kind en de fantasiewereld. Het lezen van verhalen die verder reiken dan de eigen wereld en het navertellen daarvan aan toekomstige generaties, is een morele deugd die voor de jeugd anno 2009 een uitdaging vormt voor de nabije toekomst. Als jongeren in de toekomst in staat zijn zich te wanen in de rol van een verhalenverteller die zijn morele boodschap met prikkelende woorden weet over te brengen, kan dat een opstap zijn naar een samenleving waarin oude en jonge generaties toenadering vinden in een algemeen gedeelde moraal.

Conclusie

"Wij weten dat daer verscheyden staten zijn van het menschelijke leven, in welcke de tijdt van ons zijn op der aerden wordt afgedeelt; die soo veel trappen zijn langhs welcke wij tot onse volle krachten en sterckte opklimmen en wederom afdalen tot ons eynde."

Van der Hagen in Groenendijk, L.F. en Roberts, B.B.
Losbandige jeugd 2004: 101

Van de jeugd van tegenwoordig wordt vaak beweerd dat zij behept is met slechte karaktereigenschappen. Waar begrippen als 'baldadigheid' en 'losbandigheid' voor de luidruchtige protestgeneratie in 1968 nog iets vertederends hadden, wordt jongeren anno 2009 verweten dat ze onverschillig en passief in het leven staan. Een van de in het oog springende gevolgen die voortvloeien uit deze vermeende afzijdige houding van de jeugd ten overstaan van de manier van samenleven, is het feit dat jongeren met deze houding afbreuk doen aan het bestaan van een algemeen gedeelde moraal. Barrières die een draagvlak voor een gedeelde moraal en daarmee een gedeelde visie op de goede manier van samenleven in de weg staan, hebben in deze masterthesis de revue gepasseerd.

Behoren tot de jeugdige generatie betekent dat je iets gemeenschappelijks deelt met leeftijdsgenoten. In deze levensfase kunnen gevoelens van verbondenheid als vanzelf aanwezig zijn als gevolg van een oorlog of een gezamenlijk strijd voor een democratische samenleving, maar kunnen ook ontbreken. De laatste decennia is de rol van de jonge generatie in de samenleving veranderd. Gevoelens van verbondenheid bloeien bij jonge generaties niet langer op in de macrosfeer van de publieke ruimte, maar herleven op microniveau, in microsferen van burgerschap. Dit heeft onherroepelijk tot gevolg dat de manier van samenleven de laatste decennia is veranderd.

De jonge generatie wordt geconfronteerd met een oneindig aantal meningen, opvattingen, opinies, ervaringen en beelden over een - vaak vermeende - werkelijkheid. Jongeren maken nu, anders dan in traditionele samenlevingen, deel uit van de voorhoede van de samenleving. Dit betekent dat de jeugd in de betekenis die zij geeft aan de moraal, niet meer primair afhankelijk is van traditionele bronnen. Jongeren mogen tegenwoordig overal uit eigen overweging iets van vinden en worden, mede door de groeiende communicatie- en informatietechnologie, continu verleid om na te denken over van alles en nog wat. Voor jongeren is de eigen microsfeer van burgerschap het morele kader geworden, dat zij als de goede manier van samenleven beschouwen. Jongeren worden in afnemende mate geraakt door morele overwegingen en morele boodschappen van de politiek of oudere generaties. De huidige samenleving mist een moreel discours dat daadkrachtig tegenkracht kan bieden aan de individuele manier van samenleving en de kloof tussen generaties. De samenleving verkeert aldus in een solidariteitscrisis die onherroepelijk vraagt om een nieuwe

conceptualisatie van de manier van samenleven. Er is geen gedeelde moraal meer omdat jongeren in afnemende mate betrokken zijn bij het morele discours over de goede manier van samenleven.

Onrustgevoelens van jongeren worden door henzelf geassocieerd met een ontoereikend en onzichtbaar politiek beleid. In dit onderzoek heb ik meerdere malen bevestigd gezien dat deze onrustgevoelens bij jongeren onder andere bewerkstelligd worden door een politiek beleid dat verzuimt om het goede voorbeeld te geven. Door jeugdige burgers zelf het woord te geven heb ik de kunst van het moraliseren en de discussie daaromtrent getracht te doen herleven. In hun woorden spreken zij duidelijk uit dat er in het politieke beleid sprake is van een instandhouding van een verknipte moraal in de samenleving. Vooral de oproep in het beleid dat jongeren verantwoordelijkheid binnen en buiten microsferen van burgerschap moeten nemen doet archaïsch aan. De politiek grijpt terug op een beleid uit het verleden zonder daarbij de huidige manier van samenleven voldoende in beschouwing te nemen. Jeugdige burgers worden door de politiek en oudere generaties geacht om zich verbonden te voelen met medeburgers en met de samenleving. Hun onrustgevoelens staan echter een gevoel van verbondenheid in de weg. En noch de politiek noch de oudere generatie geven hun handvaten om deze gevoelens van onrust weg te nemen.

Het is een uitdaging om te komen tot een algemeen gedeelde moraal die een evenwicht vormt tussen de dominante discoursen van de politiek en oudere generaties aan de ene kant en de jeugdige microsferen van burgerschap aan de andere kant. Het creëren van een draagvlak voor een algemeen gedeelde moraal verloopt echter bij de jeugd vooralsnog erg moeizaam. De lezer zal zich misschien afvragen of jongeren zich in het verleden ooit gesteund hebben gevoeld in het morele discours, aangezien sociale onrust tussen oude en jonge generaties eeuwenoud is. Voor de jonge generatie anno 2009 brengt de manier van samenleven, anders dan ten tijden van traditionele samenlevingen, echter meer onzekerheden mee. Steeds vaker bevinden jongeren zich in onvoorspelbare situaties. Het is dit gebrek aan voorspelbaarheid dat jongeren onzeker maakt over het gebruik van alledaagse deugden en de erkenning en herkenning van alledaagse ondeugden.

Het gebrek aan voorspelbaarheid komt mede door de verknipte realiteit van ‘realitytelevisie’ en de schijn van objectiviteit in de alledaagse media. Door een gebrek aan media die jongeren prikkelen tot een moreel discours is het voor jongeren steeds minder goed te duiden met welke werkelijkheid zij zich nog verbonden kunnen voelen. De media dragen samen met de politiek, scholen, het gezin, sportclubs, kerken en talloze andere alledaagse (sociale) praktijken de taak jongeren te inspireren om mee te doen in een moreel discours en op hun manier uiting te geven aan hun betrokkenheid bij de samenleving.

Om een algemeen gedeelde moraal in de toekomst een kans van slagen te geven, moeten jeugdige burgers geïnspireerd worden om buiten hun microsferen van burgerschap verbondenheden aan te gaan. Huidige en toekomstige politici moeten hierbij een voortrekkersrol op zich nemen. Zij moeten in deze rol een nieuw, ruimer, prikkelender, kleiner, persoonlijker en vooral positiever perspectief op de toekomst bieden aan jongeren en oudere generaties. Hier ligt in de nabije toekomst dé uitdaging die ik heb samengevat in begrip ‘dialogisch burgerschap’.

Het morele discours is voor jongeren het beste te verbeelden in prikkelende verhalen die opgebouwd zijn uit persoonlijke ervaringen en herinneringen. Herinneringen van de oudere generatie uit het verleden zijn daarom uitgesproken belangrijk voor de mate waarin jongeren zich tot een andere leefwereld dan de wereld waarin zij zijn grootgebracht, kunnen verbeelden. In deze nieuwe benadering van de manier van samenleven zal de deugd 'trouw', als een liefdevolle deugd, deel uit moeten maken van de burgerschapssferen van jongeren. Trouw is een van de deugden die vooruitlopen op het besef dat iedereen, oud of jong, zijn of haar verantwoordelijkheid draagt voor het eigen handelen en het eigen lot. Hoewel het niet eenvoudig is trouw aan anderen én jezelf te zijn is 'trouw' een onmisbare deugd. De jeugd van tegenwoordig zal in de volgende decennia van de eenentwintigste eeuw voorbereid moeten zijn om deze nieuwe samenlevingsvorm over te dragen op komende generaties.

Jongeren beschikken aan het eind van het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw over een oneindig aantal keuzemogelijkheden. Het is een norm geworden dat jongeren in grote mate zelf hun leven vorm en betekenis kunnen geven. De jeugd kiest er bewust voor de grote idealen, die de jeugd in de jaren zestig nog zo hoog in het vaandel had staan, met een stevige korrel zout te nemen. De meeste jongeren zijn zich in toenemende mate bewust van hun beperktheden. Om zich te beschermen tegen problemen die zij toch niet lijken te kunnen oplossen, trekken jongeren zich voortijdig terug in microsferen van burgerschap. Daarbij lijkt het alsof zij zich afkeren tegen deze problemen. Bij de politiek en oudere generaties is mede daardoor het beeld ontstaan dat de jeugd onverschillig en passief in de samenleving staat. Een aantal dagen voor ik deze woorden schreef las ik het artikel *Zo jong nog en toch al zo verstandig*, in de Elsevier van augustus 2009. In het artikel wordt het beeld geschetst dat jongeren tegenwoordig behoudend zijn en zich in plaats van op hun medeburgers, op hun eigen leven en dat van hun naasten richten. Ik ben de laatste die zal ontkennen dat een bepaald deel van de jeugd zich niet betrokken toont bij de samenleving. Waar ik in dit artikel - en tevens in vele andere media - over val, is de suggestie die wordt gewekt dat behoudend zijn voor de jeugd een bewuste keuze is. De hoog opgeleide jongeren in het artikel zijn representatief voor een kleine groep jeugdige burgers die zelfbewust zijn eigen plaats in de samenleving verovert. Voor de overgrote meerderheid van de jongeren wil ik echter liever stellen dat zij door behoudend te zijn hun verlangen naar een overzichtelijke manier van samenleven openbaren. Het is de manier waarop deze jongeren omgaan met de onzekerheden en de onvoorspelbaarheid in de alledaagse burgerschapssferen in de samenleving. Het is van groot belang om zich te realiseren dat jongeren met uiteenlopende visies over wat een goede manier van samenleven is in aanraking komen. Het kan dan ook niet anders dan dat zij soms andere keuzes maken dan hun ouders of grootouders gedaan zouden hebben. Natuurlijk is bezorgdheid op zijn plaats als jongeren in extreme mate hangen, drinken, onverschillig of passief zijn. Voor het overgrote deel van de jeugd geldt echter dat zij deze extremen juist probeert te ontvluchten. Dit is niet eenvoudig in een wereld waar verleidingen en vermaak constant op de loer liggen. Een meerderheid van de jongeren is betrokken bij de samenleving, maar niet bereid om deze betrokkenheid met idealen te associëren.

Hoewel jongeren tegenwoordig misschien niet zo idealistisch zijn als de jeugd van 1968, staan zij een samenlevingsvorm voor die in de postmoderne tijd voor hen misschien wel beter te realiseren is. Het is mij aan het eind van dit onderzoek en deze masterthesis duidelijk dat de jeugd van tegenwoordig naarstig op zoek is naar een samenleving die ruimte laat aan ruimdenkendheid en nieuwsgierigheid. Voor hen die hun mening over de jeugd van tegenwoordig willen baseren op meer dan een enkel ongenuanceerd verhaal of beeld, hoop ik dat mijn onderzoek een inspiratie kan zijn.

Epiloog

'Het perspectief voor binding en burgerschap is […] niet rooskleurig. Althans, dit geldt indien men uitsluitend met de oude ogen naar de oude en bekendere bindingsvormen kijkt, die lange tijd hebben gefunctioneerd, maar nu duidelijk de slag dreigen te gaan missen.'

Schuyt, K. *Steunberen van de samenleving* 2006: 65

Het is een uitdaging voor de politiek en de burgers om op zoek te gaan naar een nieuwe conceptualisatie van de manier van samenleven, dat ik in deze masterthesis 'dialogisch burgerschap' noem. Dat is een hele uitdaging in een tijd waarin vertrouwde structuren en verbindingen tussen burgerschapssferen aan draagvlak verliezen, burgers zich steeds onzekerder voelen en de toekomst steeds minder voorspelbaar wordt. Bij de zienswijzen van verschillende wetenschappers zoals Benhabib, Habermas, Fraser, Schuyt, Hofstede en Comte-Sponville is een bepaalde mate van sociale verbondenheid tussen individuen in de samenleving cruciaal voor het behoud van solidariteit en loyaliteit. In navolging van deze wetenschappers heb ik getracht onderzoek te doen naar en discussie op te roepen over het belang van een toenadering tussen oude en jonge generaties, zodat een algemeen gedeelde moraal tot stand kan komen.

Dit onderzoek is, weliswaar bewust, voorbij gegaan aan de toekomstige invulling van formele en informele burgerschapssferen. Nadenken over burgerschapssferen roept onmiddellijk de vraag op, wat de rekbaarheid is van de deugd 'trouw'. Verschillende bekende en minder bekende denkers leggen in hun denken de nadruk meer op verbondenheid op de schaal van wereldburgerschap. Kosmopolitisme brengt echter ook een morele plicht en een morele verantwoordelijkheid met zich mee, waar jongeren zich vandaag de dag niet altijd gemakkelijk mee kunnen identificeren (Kunneman 1998, Raven 2008, Fine 2007). Een kosmopolitische vorm van burgerschap vraagt om affectieve, meervoudige verbondenheden die een plaatsgebonden identificatie en thuisgevoel loslaten (Hedetoft en Hjort 2002). Het is daarbij niet de vraag of het hebben van een eigen moraal in de toekomst zal verdwijnen, maar eerder in welke vorm er in de toekomst sprake zal zijn van een moraal. Als burger, jongere en antropologe acht ik het zeer waardevol om in de toekomst de rekbaarheid van de deugd 'trouw' in jeugdige microsferen van burgerschap nader te verkennen en burgerschap een betekenis te geven vanuit microsferen van burgerschap die voor jongeren betekenisvol zijn.

Op dit moment is er een interessante discussie gaande over burgerschapsvorming in het onderwijs en de rol die wereldburgerschap hierin kan spelen. Verder antropologisch, sociologisch en pedagogisch onderzoek zou inzicht kunnen geven in de manier waarop microsferen van burgerschap beter vertaald kunnen worden naar het huidige onderwijsprogramma. Nog te vaak zie ik dat wereldburgerschap gaat over verbondenheden op grotere schaal dan de jeugdige microsferen van

burgerschap. Wereldburgerschap klinkt goed en progressief, maar is voor de meerderheid van de jongeren een loos begrip. Het biedt de jeugd geen houvast buiten eigen microsferen van burgerschap, die voor jongeren vooralsnog het meest vertrouwd zijn. Echter, het is wel belangrijk dat de jeugd geïnspireerd wordt om in haar handelen rekening te houden met oudere generaties en de natuurlijke omgeving. In het verlengde van de zienswijze van Durkheim stel ik dat het onderwijs daarbij een niet te onderschatten rol speelt. Het onderwijs is immers een plek waar iedere jongere geïnspireerd kan raken om na te denken over kleine of grote morele vraagstukken.

Kritisch nadenken over de moraal in de toekomst roept als vanzelf de vraag op ten opzichte van wie en op welke manier dialogisch burgerschap vorm kan en zou moeten krijgen in alledaagse burgerschapssferen. Oude en jonge generaties staan voor een grote uitdaging om een burgerschapsethos te creëren dat dialogen tussen mensen kan laten opbloeien. Deze uitdaging kan alleen maar gerealiseerd worden als iedereen zich met behulp van dialogisch burgerschap verbonden voelt met de medemens. Hiermee is overigens niet gezegd dat verplichte dialogen met andersdenkenden in absolute zin gerealiseerd moeten worden. Natuurlijk vraag ik de jongeren uit het jongerencentrum in Rotterdam niet om constant in dialoog te gaan met wetenschappers of politiek georganiseerde jongeren. Dit is reëel, noch gewenst. Waar het mij om gaat is dat het besef dat burgerschapssferen op microniveau plaatsvinden algemeen gedeeld is. Oude en jonge generaties dienen geïnspireerd te worden om deel te nemen aan het morele discours, de eigen stem te laten horen en open te staan voor andersdenkenden.

Sommigen zullen de taak die ik oude en jonge generaties in de samenleving voorleg naïef of misschien zelfs niet te verwezenlijken vinden. Voor wie zich eraan waagt is schrijven over het creëren van een algemeen gedeelde moraal een voortdurende strijd met zichzelf, omdat hij altijd en hard met zijn neus op zijn eigen beperktheden wordt gedrukt. Dit geldt voor mij, als een tot verhouding tot veel wetenschappers nog onervaren antropologe, waarschijnlijk nog vele malen sterker. Het is aan de lezers zelf om over de mogelijkheden én de beperktheden van dialogisch burgerschap na te denken. Op zichzelf wordt iemand van nadenken over een algemeen gedeelde moraal niet deugdzaam, het is er in ieder geval geen voldoende voorwaarde voor. Oude en jonge generaties mogen er echter niet in berusten dat er geen algemeen gedeelde moraal is, noch hun ogen sluiten voor het feit dat het in de samenleving nog te vaak aan solidariteit en loyaliteit ontbreekt.

Ik hoop met het bovenstaande verhaal oudere en jongere burgers geprikkeld te hebben tot nieuwe inzichten. Ik ben mij ervan bewust dat ook ik geen pasklaar antwoord kan geven op de vraag hoe men in de huidige samenleving het beste om kan gaan met de jeugd. Toch hoop ik mijn lezers geïnspireerd te hebben tot nadenken over zijn of haar verbondenheid met jongeren en hoop ik dat zij met hen in discussie willen en durven treden.

Aan het verleden valt niets meer te verliezen.

In de toekomst valt echter nog van alles te winnen.

Literatuuropgave

- Anderson, B. (1983) *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism.* London: Verso.

- Benhabib, S. (2002) *The claims of culture. Equality and diversity in the global era.* Princeton University Press.

- Bourdieu, P. (1992) *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip. Gekozen door Dick Pels.* Amsterdam: Van Gennep.

- Comte-Sponville, A. (2008) *Kleine verhandeling over de grote deugden.* Amsterdam: Olympus.

- Derksen, J. (2007) *Zijn wij wel narcistisch genoeg? Over het ontstaan van onze lentecultuur.* Nijmegen: PEN Tests Publisher.

- Duyvendak, J.W. en Hurenkamp, M. *red* (2004) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid.* Amsterdam: Van Gennep.

- Fine, R. (2007) *Cosmopolitanism.* Routledge.

- Fraser, N. (1990) *Rethinking the public sphere*. *A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy.* In Social Text, n. 25/26, p. 56-80. Duke University Press.

- Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism.* Oxford: Blackwell Press.

- Giddens, A (1990) *The consequences of modernity.* Cambridge: Polity

- Giesen, K. (2004) *The Post-national Constellation: Habermas and the second modernity.* In Res Publica, n. 10, p.1-13. Kluwer Academic Publishers.

- Groenendijk, L.F. en Roberts, B.B. *red.* (2004) *Losbandige jeugd. Jongeren en de moraal in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd.* Hilversum: Verloren.

- Habermas, J. (1987) *The Theory of Communicative Action*. In Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason, Thomas McCarthy. Boston: Beacon Press.

- Hannerz, U. (2002) *Where we are and who we want to be.* In Hedetoft, U. en Hjort, M. *The postnational self, belonging and identity* (2002), p. 217-232. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Hedetoft, U en Hjort, M. (2002). *The postnational self, belonging and identity*. Minnesota: University of Minnesota Press.

- Hirschkind, C. (2001) *Civic virtue and religious reason: an Islamic counter- public.* In Cult. Anthropol, n 16/ 1, p. 3-37.

- Hofstede, G. (1991) *Allemaal Andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen.* Amsterdam: Contact.

- Hurenkamp, M. (2007) *Actief burgerschap in lichte gemeenschappen.* In Zicht, n. 4, p. 12-15. Uitgave Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hurenkamp, M., Tonkes, E., Duyvendak, J.W. (2006) *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven.* Den Haag: NICIS.

- Inda, J.X. en Rosalda, R. (2008) *The anthropology of globalization*. Blackwell Publishing Ltd.

- Juergensmeyer, M. (2002). *The paradox of nationalism in a global world*. In Hedetoft, U. en Hjort, M. *The postnational self, belonging and identity* (2002), p. 3-18. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Kunneman, H. (1998) *Postmoderne moraliteit.* Amsterdam: Boom.

- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2009) *Handvest verantwoordelijk burgerschap. Een kwestie van geven en nemen.* Den Haag.

- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2003) *Jeugd betrekken. Een notitie over jeugdparticipatie.* Rijswijk.

- Nelis, H. en Sark, Y. van (2008) *Puberbrein binnenstebuiten.* Utrecht / Antwerpen: KOSMOS Uitgevers.

- Oenen, G. van *red* (2002) *Ongeregelde orde. Gedogen en de omgang met wilde praktijken.* Amsterdam: Boom.

- Procee, H. (1994) *Over de grenzen van culturen.* Amsterdam: Boom.

- Raven, D. (2008) *Globalia. Een reisverslag.* Amsterdam: Thela thesis.

- Scheffer, P. (2008) *Het land van aankomst.* Amsterdam: De Bezige Bij.

- Schiffauer, W., Baumann, G. et al. *red* (2004) *Civil Enculturation. Nation-State, School and Ethnic difference in The Netherlands, Britain, Germany and France*. New York/ Oxford: Berghahn Books.

- Schnabel, P. *red* (1999) *Individualisering en sociale integratie.* Nijmegen: SUN.

- Schuyt. K. *red* (1997) *Het sociaal tekort. Veertien sociale problemen in Nederland.* Amsterdam: De Balie.

- Schuyt, K. (2006) *Steunberen van de samenleving. Sociologische essays.* Amsterdam: University Press.

- Sloterdijk, P. (2003) *Sferen, bellen, globes.* Amsterdam: Boom.

- Sociaal en Cultureel Planbureau (2009) *Betrekkelijke betrokkenheid. Sociaal en Cultureel Rapport.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Steketee, M., Mak, J. et al (2005) *Jeugdparticipatie, wat levert het op. Onderzoek naar het ontwikkelen van indicatoren voor effectenmeting van jeugdparticipatiebeleid.* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

- Tonkes, E., Uitermark, J., Ham, M. *red* (2006) *Handboek moraliseren: burgerschap en ongedeelde moraal.* Amsterdam: Van Gennep.

- Twenge, J. (2006) *Generation me. Why the today's young Americans are more confident, assertive, entitled, and more miserable than ever before.* Free Press, onderdeel van Simon en Schuster

- Veugelers, (2000) *Different ways of teaching values.* In Educational Review, n.51/ 1, p. 37-46.

- Vries, G. de (1977) *Sociale orde, regels en de sociologie. Een wetenschapsfilosofisch onderzoek naar theorievorming in de sociologie.* Amsterdam/ Meppel: Boom.

- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2007) *Identificatie met Nederland.* Amsterdam: University Press.

- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1999) *Generatiebewust beleid.* Den Haag: SDU Uitgevers.

- Wijnberg, R. (2007) *Boeiuh! Het stille protest van de jeugd.* Amsterdam: Prometheus.

Bijlage 1

Specificatie onderzoeksopzet: onderzoeksmethoden en onderzoekspopulatie

Iedereen heeft weleens ervaren hoe het is om als volkomen onbekende een groep te naderen. Als antropoloog heb ik die ervaring gedurende zeven maanden, tussen februari 2009 en augustus 2009, voordurend beleefd en is een schat aan rijke beelden mij wedervaren. Deze rijke ervaringen zijn in het bijzonder voortgekomen uit de vier maanden durende veldwerkperiode. In deze maanden heb ik mijn leven mogen delen met jongeren tussen de zestien en vierentwintig jaar. Aan de gesprekken met de jeugdige burgers in dit onderzoek ligt de volgende onderzoeksvraag ten grondslag.

'Welke betekenis geven jongeren tussen de 16 en 24 jaar aan burgerschapssferen?'

De bovenstaande vraag is na de eerste maand van het veldwerk tot stand gekomen en is tijdens de rest van de onderzoeksperiode niet meer aangepast. Er is in dit onderzoek geprobeerd zichtbare en onzichtbare groepen jongeren te benaderen vanuit de leefwereld die voor deze jeugdige burgers betekenisvol is. Ik heb mij enerzijds gericht op de vorm en betekenis van burgerschapssferen van de jeugd en heb anderzijds het licht proberen te schijnen op de omgang van de jeugd met dominante discoursen van de politiek en oudere generaties. Deze veldwerkervaringen zijn na beschouwing van theoretische inzichten van verschillende sociale, antropologische en filosofische wetenschappers, gebundeld in de masterthesis die voor u ligt.

In vier maanden ontmoet je jongeren en blijf je jongeren ontmoeten. We kunnen er niet omheen dat de jeugd een belangrijke rol in de samenleving speelt. Zij komen voort uit het verleden en vormen de generatie van de toekomst. De jeugd is daarom altijd en overal om ons heen aanwezig. Om toch binnen de gestelde veldwerkperiode op een zo goed en zorgvuldig mogelijke manier burgerschapssferen van jongeren als vanzelf te kunnen ervaren en te kunnen beleven heb ik veelvuldig gebruikt gemaakt van de antropologische en tevens een kwalitatieve onderzoekmethode 'participerende observatie'. Door onder meer deel te nemen aan activiteiten zoals 'De mix waar muziek in zit', boekpresentaties, debatavonden, masterclasses, manifestaties en door verschillende avonden te 'hangen' in jongerencentra, heb ik een beeld kunnen krijgen van de manier waarop jeugdige burgers betekenis geven aan hun microsferen van burgerschap en de moeilijkheden die voor hen betekenisvol zijn geweest. Ook door 'simpelweg' mijn zintuigen op scherp te zetten als jongeren mijn wereld binnenkwamen via bijvoorbeeld de media, op straat of in woorden van medeburgers, heb ik geprobeerd hun burgerschapssferen van binnenuit te ervaren en te begrijpen.

De participerende observaties hebben mij in staat gesteld om in de natuurlijke omgeving van de jongeren gegevens te verzamelen en deel te nemen aan alledaagse en ongewone handelingen van mijn onderzoekspopulatie (Dewalt en Dewalt 2002; 't Hart et al 2001). Bij het binnentreden van de

leefwereld van jongeren heb ik voordurend getracht ruimte te laten voor spontane vertakkingen van gesprekken.

De uit deze methode verzamelde informatie is aangevuld met informatie verkregen uit andere kwalitatieve methoden. In de eerste plaats zijn (groeps-) en (diepte-) interviews met jongeren, wetenschappers, experts en jongerenwerkers zeer waardevol geweest voor mijn beeld over de vorm en betekenis van jeugdige microsferen van burgerschap. In de tweede plaats bleek het verzamelen van (niet-wetenschappelijk) materiaal op discussiefora voor de jeugd op het internet van bijzondere waarde.

Voor aanvullende informatie en om op de hoogte te zijn van maatschappelijke discussie over jongeren en het morele discours in de samenleving, heb ik gedurende de gehele onderzoeksperiode het landelijke dagblad bijgehouden dat uitstekend past bij de stijl van de jeugd, het Nrc.next. De lancering van het handvest 'verantwoordelijk burgerschap' en de geringe aandacht voor het handvest bij de jeugd is een belangrijke ontwikkeling geweest tijdens de onderzoeksperiode.

Alle beelden, ervaringen en informatie zijn met de grootst mogelijke zorgvuldigheid uitgewerkt. Daarbij hebben de jongeren, ter bescherming van de hun anonimiteit, zelf kunnen kiezen voor een voor hen tot de verbeelding sprekend pseudoniem dat in deze masterthesis met hun microsfeer van burgerschap geassocieerd is. Met het uitwerken van de verkregen informatie ben ik tijdens het veldwerk begonnen. Het analyseren en verklaren van mijn veldwerknotities heb ik echter naderhand gedaan. Ik heb gedurende de hele veldwerkperiode (wetenschappelijk) literatuur gelezen. Dit heeft mij geholpen om mijn beelden en ervaringen van jeugdige burgerschapssferen wetenschappelijk te onderbouwen in deze masterthesis.

Alvorens ik deze reflectie op mijn onderzoek afsluit, wil ik graag aandacht geven aan het concept van subjectiviteit.

Het volgen van luide jongensstemmen doet mij vermoeden dat ik het jongerencentrum nader. Een drietal bekijkt mij grondig en maakt in een voor mij onbekende straattaal een opmerking. Bij de kleinste jongen van het stel ontspringt een sarcastische glimlach. Als ik teruglach giechelen de jongens wat, staren mij aan en verdwijnen uit mijn zicht als ik met flinke passen verder stap. Wie nu denkt dat deze jongens iets naars over mij zeiden hebben misschien gelijk. Ik snap deze gedachte; onbewust en intuïtief dacht ik op dat moment hetzelfde.

Het is moeilijk mijzelf in deze subjectieve rol te betrappen in een antropologisch onderzoek. Echter, het is ook ongelofelijk waardevol om dit te ontdekken tijdens de veldwerkperiode. In mijn inleiding schrijf ik dat ik door te kiezen voor een brede onderzoeksgroep, getracht heb de objectiviteit te waarborgen op de momenten dat ik voor keuzes kwam te staan welke jongeren deel uit zouden moeten maken van dit onderzoek en welke jongeren niet. Keuzes om bij bepaalde onderzoekslocaties wel of niet jongeren en hun burgerschapssferen te betreden zijn echter neutraal, noch los te zien van mijn percepties en emoties. Gaandeweg mijn onderzoek kwam voor mij het besef dat ik mijn eigen

percepties en gevoelens over de jongerenwereld niet kan en moet negeren. Ik heb daarom mijn eigen handelen constant in beschouwing genomen. Daarbij is de volgende gedachte mij gedurende het veldwerk en het schrijven van de masterthesis nooit ontschoten:

Bij het ontdekken van de jongerenwereld kies je geen burgerschapssferen uit, maar komen microsferen van burgerschap jouw wereld binnen. Jongeren zijn het beginsel van ons bestaan, ze zijn altijd en overal. Besef dat je niet om ze heen kunt. Laat ze je wereld betreden. Dan zijn het net mensen.

Bijlage 2 Geïnterviewde en geraadpleegde personen en instanties

Veldwerkmomenten met 'experts':

26 januari:	Mw. Marieke Hart, Context International Cooperation.
27; 29 januari:	Bezoekers (docenten) op de Nationale Onderwijs Tentoonstelling 2009 in de Jaarbeurs in Utrecht.
18 februari:	Mw. Letty Darwish, Xplore.
2 maart:	Dhr. Gijsbert Ruitenbeek, scheikundeleraar Unic College. Geïnterviewd in zijn rol als initiatiefnemer van het project Thailand 2008 voor scholieren Unic College in Utrecht.
3 maart:	Dhr. Andre Allijn, Accommodatiegericht en ambulant jongerenwerker Dock 3 Hendrik ido Ambacht.
4 maart:	Mw. Patricia Nieuwenhuizen, Onderwijsconsulente Centrum voor internationale ontwikkeling COS Utrecht.
5 maart:	Dhr. E. Schothuis en Dhr. H. de Ridder, onderwijsconsulenten Centrum voor mondiaal onderwijs CMO.
5 maart:	Dhr. Bert Kwakkel, directeur VMBO Groenschool Helicon opleidingen in Nijmegen.
9 maart:	Dhr. Rob van der Vaart, hoogleraar sociale geografie bij de faculteit Sociale Wetenschappen en als *dean* van het University College van de Universiteit Utrecht. Utrecht. Geïnterviewd in zijn rol als voorzitter van de Canon voor Wereldburgerschap *Vensters op de wereld.*
11 maart:	Dhr. Cadat Mellouki, senior adviseur leefbaarheid bij Movisie, Kennis en adviesbureau voor maatschappelijke ontwikkeling, te Utrecht.
11 maart:	Mw. Esther Anker, VMBO Onderwijsconsulenten Centrum voor internationale ontwikkeling COS Noord Holland.
12 maart:	Mw. Anselma Remmers, Initiatiefneemster Stichting Wijde Wereldschool en docente op een vrije school in Den Haag.
19 maart:	Mw. Madeleine Vreeburg in een lezing over de psychologie van wereldburgerschap in het onderwijs voor het Centrum voor internationale ontwikkeling COS Nederland.
23 maart:	Mw. Dirkje Visser, afgestudeerd pedagoog, pabo docente en onderzoekservaring met wereldburgerschap in het basisonderwijs.
26 maart:	Mw. Kim Zegers, Chill-Out jongerencentrum in Nijmegen, jongerenwerker.
2 april:	Boekpresentatie bijgewoond van het boek *Puberbrein binnenstebuiten*, uitgegeven door marketing en adviesbureau Young Works in Amsterdam. Tijdens de lezing zijn een aantal jongeren uit het boek kort geïnterviewd.

Veldwerkmomenten op Basisschool De Wereldwijzer te Den Haag; Wijde Wereldschool:

2 maart; 9 maart; 17 maart; 24 maart; 31 maart:

Groeples met groep zeven en acht op Basisschool De Wereldwijzer te Den Haag.

Veldwerkmomenten met jongeren:

Politiek betrokken jongeren:

25 maart: Masterclass *Diversiteit* van het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) bijgewoond. Acht jongerenleden aanwezig.

26 maart: Groepsinterview met de voorzitter en Vicevoorzitter Politiek JOVD Utrecht e.o. en politiek Commissaris Samenleving & Integratie JOVD en een actief lid van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD).

1 april: Vergadering Werkgroep Onderwijs Cultuur en Wetenschap van het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA). Zeventien jongeren aanwezig.

3 april: Interview met Bestuurslid Intern van de jongerenpartij PerspectieF ChristenUnie-Jongeren.

6 april: Interview met Bestuurslid Politiek van de jongerenpartij PerspectieF ChristenUnie-Jongeren.

7 april: Interview met een oud-stagair van de Partij voor de Vrijheid (PVV) van Geert Wilders en een actieve vertegenwoordig van de 'PVV' jongeren bij bijeenkomsten.

9 april: Debatavond over de Europese verkiezingen met jongeren van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) en Jeanine Hennis Plasschaert - *Europarlementariër voor de VVD – tien jongeren aanwezig*.

6 mei: Vergadering Werkgroep Onderwijs Cultuur en Wetenschap van het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA). Twaalf jongeren aanwezig.

9 mei: Opvoedingsdebat met jongeren van de Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA). Vijfendertig jongeren aanwezig.

10 mei: Dag van het Academie weekend meegelopen met nieuwe leden van Dwars, de jongerenpartij van GroenLinks. Tien jongeren aanwezig.

12 mei: Debatavond over moralisering in het Nederlandse Onderwijs met jongeren van de Jonge Democraten (D66) in het licht van een Politiek Inhoudelijk, Nieuwsgerichte Discussieavond (PINDA).

Maatschappelijk betrokken jongeren:

16 maart: Debatavond over ontwikkelingsamenwerking georganiseerd in Lux debatcentrum in Nijmegen. *Jongeren in debat met Minister Koenders.* Honderd jongeren aanwezig.

20 maart: 'Make a difference day' (MADD) 2009. De grootste jaarlijks terugkerende vrijwillersactie van Nederland. Zeventien jongeren van het VMBO Nova College te Amsterdam organiseerde die dag een kunstveiling waar kunst gemaakt door verstandelijk gehandicapten, verkocht werd.

27 maart: Uitzending van het jongerendiscussieprogramma 'OnTopic' van de Evangelische Omroep.

9 april: Masterclass *draagvlakversterking onder jongeren* georganiseerd door Context Masterclass (CMC). Deze masterclasses gaan over draagvlakversterking voor internationale samenwerking en duurzame ontwikkeling.

16 april: WorldSchool Event in Den Haag. Onder andere zijn workshops gegeven over ontwikkelingssamenwerking in relatie tot sport en onderwijs. Jongeren uit het middelbaar onderwijs (HAVO/ VWO) kregen op deze dag de gelegenheid om hun profielwerkstuk te presenteren voor deskundigen uit het veld van ontwikkelingssamenwerking. Aan deze workshop deden negen jongeren mee.

17 april: Groepsinterviews op Fontys Hogeschool in Sittard bij leerlingen die in 2009 deelnamen aan de *masterclass wereldburgerschap* van de Derde Kamer. Vier groepsinterviews waar ik in het totaal drieëndertig jongeren heb gesproken.

20 april: Workshop over ontwikkelingssamenwerking *lessen uit de dialoog,* georganiseerd door Hogeschool Utrecht. Acht deelnemers, van wie drie jongeren.

14 mei: Project *Gedeeld burgerschap* georganiseerd door de Dialoog Academie in Rotterdam. Twaalf deelnemers, van wie drie jongeren.

25 mei: Debatavond over de missie in Afghanistan georganiseerd in Lux debatcentrum in Nijmegen. *Jongeren over de missie in Afghanistan.* Vijftig jongeren aanwezig.

30 mei: Groepsgesprek met vijf 'PVV jongeren' in Café de Tijd op station Utrecht Centraal.

Jonge bezoekers van jongerencentra:

Verschillende donderdagen in april en mei heb ik een bezoek gebracht aan de volgende drie jongerencentra:

Dock 3 in Hendrik Ido Ambacht
Jongerencentrum Chill-Out in Nijmegen
Jongerencentrum in Rotterdam[15]

[15] Ten behoeve van de anonimiteit van de jongeren in het jongerencentrum in Rotterdam, is de naam van het centrum op hun verzoek niet gemeld.

De individuen:

6 april:	Random jongeren op het station van Utrecht Centraal aangesproken en tien jongeren kort geïnterviewd.
9 april:	Groepsinterview met tien VWO scholieren van het Unic College te Utrecht.
20 april:	Random jongeren op het station van Amsterdam aangesproken en twaalf jongeren kort geïnterviewd.
7 mei:	Random jongeren op het station van Rotterdam Alexander aangesproken en zes jongeren kort geïnterviewd.
10 mei:	Groesbeek
12 mei:	Amsterdam, Leidseplein
22 mei:	Bezoek aan het Historisch Museum van Rotterdam samen met een Line uit Rotterdam. Deze ontmoeting is naar aanleiding van het project *Gedeeld burgerschap* op 14 mei. Naar aanleiding van gesprekken zijn wij aan elkaar gekoppeld.
4 juni:	Utrecht, diverse stemlokalen Europese Verkiezingen